

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՆԱՍՅԱՆ

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐ

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ
ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս գրքույկին աչքն ընկած է, թե ինչպես կարելի է
1921թ. հոկտեմբերին Հայաստանի դեմ կոմիսիա՞ն ու
չալաօր գործող Կարսի բաղձակողը՝ Վրացիական
պաշտանագիրք շրջել ձեր օգտին:

9(97-925)
5-24

ՄԱՆԱՍՅԱՆ Ա.Ս.

**ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐ:
ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆՆԵՐ**

**/ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ
ՄԱՍԻՆ/**

4207

ԵՐԵՎԱՆ 2009



Մանասյան Ա.

Մ246 Նախիջևանյան հիմնախնդիր: Իրավական և քաղաքական տեսանկյուններ.- Եր.: Հեղինակային հրատարակություն, 2009. - 56 էջ:

1921թ. հոկտեմբերի 13-ին բոլշևիկների և քեմալականների հանցավոր հանաձայնությամբ Խորհրդային Հայաստանին պարտադրված Կարսի պայմանագրով արդեն Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչված Նախիջևանի երկրամասը հանձնվեց Խորհրդային Ադրբեջանին որպես նրա հովանավորության ենթակա տարածք:

Թվում է, թե ԽՍՀՄ լուծարումից հետո Նախիջևանում մեր իրավունքների վերականգման միակ ճանապարհը Կարսի պայմանագրի դեմոնստրացումն է: Սակայն պարզվում է, որ քաղաքական ու դիվանագիտական առումներով Հայաստանի համար ավելի նպատակահարմար է հենվել գործող այդ պայմանագրի վրա, քանի որ հետխորհրդային իրավական իրողությունների դաշտում նրանից ուղղակի բխում է, որ Նախիջևանը մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից բռնազավթված տարածք է:

Սույն վերլուծության մեջ արծարծված հարցերը ավելի հրատապ հնչեղություն ստացան այն բանից հետո, երբ 2009-ի սեպտեմբերի մեկին հրապարակվեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման մասին Շվեյցարիայում համաձայնեցված «Ճանապարհային քարտեզի» փաստաթղթերը:

**Հրատարակվում է պաշտպանության նախարարության
հատուկ պատվերով և Վաչագան Պետրոսյանի հովանավորությամբ**

ԳՄԴ 66:67

ISBN 978-9939-53-321-6

Արդեն իսկ քարտեզից պարզ երևում է, որ Նախիջևանի հետ կապված է Հարավային Կովկասի կամ ինչպես Խորհրդային տարիներին ընդունված էր ասել՝ Անդրկովկասի չլուծված հարցերից մեկը: Հայկական բարձրավանդակի ու Հայաստանի բնական մասը կազմող Նախիջևանը կտրված է Հայաստանի Հանրապետությունից և ներկված՝ «քաղաքական այն գույնով», ինչ գույնով ներկված է Ադրբեջանական Հանրապետությունը: Այն, որ Նախիջևանը աշխարհագրորեն, պատմականորեն, տնտեսապես ու մնացյալ այլ առումներով Հայաստանի մաս է կազմել, հայտնի ճշմարտություն է: Այն ակնհայտ է եղել նաև տասնիններորդ դարում տարածաշրջան մտած Ռուսական կայսրության համար, որը երկրամասը վարչականորեն միշտ էլ կապել է Երևանի հետ՝ 1828 թվականին Հայկական մարզի և 1867 թվականին Երևանի նահանգի սահմաններում:

Նախիջևանի հայկական պատկանելությունը Մոսկվայի կողմից կասկածի տակ չի դրվել նաև 1920 թվականին, երբ հեղափոխական ցնցումներից հետո Ռուսաստանը վերադարձել է Անդրկովկաս՝ այս անգամ բոլշևիկյան կայսերապաշտական ալիքների վրա: Բայց 1917-1920 թվականներին առաջին աշխարհամարտի ու հեղափոխության խառնակ տարիներին, երբ Անդրկովկասը դուրս էր մնացել Մոսկվայի անմիջական վերահսկողությունից, Թուրքիան հասցրել էր ռազմական արշավանքով մտնել երկրամաս, գրավել Բաքուն և այդտեղ հիմնել մի նոր պետական կազմավորում՝ Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը: Պետականության հայտ ներկայացրած այդ նոր կազմավորման ասպարեզ իջնելը հենց 1918-ին Թուրքիայի կողմից իրագործած ռազմական ինտերվենցիայի արդյունք էր, քանի որ Բաքուն ու Բաքվի նահանգի զգալի մասը վստահորեն վերահսկվում էր լեզիսիմ ձևով իշխանության եկած և հայ բնակչության աջակցությունը վայելող Բաքվի կոմունայի կողմից: Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը, որի համար թուրքերը սեփականեցին Պարսկաստանի հյուսիս-արևմտյան նահանգի՝ Ատրպատականի, անվանումը, դարձավ Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությանը նախորդած՝ Թուրքիայի սահմաններից դուրս նոր թուրքական պետություններ հիմնելու առաջին փորձը: Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության հիմնումը աշխարհաքաղաքական հանգամանքների բերումով 1918 թվականին չհանդիպեց այնպիսի լուրջ խոչընդոտների, որպիսիք այսօր կան Հյուսիսային Կիպրոսում նոր թուրքական պետության ստեղծման ճանապարհին: Ավելին, երրորդ երկրի ռազմական ինտերվենցիայի

շնորհիվ առաջին անգամ միջազգային քաղաքական ասպարեզ մտած պետական նորագոյացությունը հենց թուրքական ծավալապաշտական ծրագրերի հունում որպես նրա սատելիտ հանդես եկավ տարածքային հսկայածավալ հավակնություններով՝ պահանջելով, որ միջազգային հանրությունը ճանաչի իր ինքնիշխանությունը Անդրկովկասի մեծ մասի վրա: Ազգերի լիզա ներկայացվեց տարածքային հավակնությունների՝ Բաքվից մինչև Բաթում ներառող քարտեզ՝ «ծովից-ծով Ադրբեջան» մտահղացմամբ: Այդ հավակնությունները տարածվում էին նաև Նախիջևանի վրա: Ազգերի լիզան մերժեց այդ հավակնությունները դրանց անհիմն լինելու պատճառով: Բացակայում էին ոչ միայն պատմական, մշակութային և այդ կարգի մյուս հիմնավորումները: Բաքուն քաղաքական ու վարչական վերահսկողություն չունեւ ոչ միայն Բաթումում, այլ, ինչպես ասում են, իր քթի տակ գտնվող Լեռնային Ղարաբաղում: Ոչ մեկի համար այդ տարիներին գաղտնիք չէր, որ նոր թուրքական խամաճիկային պետության միջոցով տարածաշրջանը վերածնելու ծրագրերի իրական հեղինակը Թուրքիան է և որ հենց այդ նպատակին հասնելու համար էր թուրքական կանոնավոր բանակը Բաքու հասնելու ամբողջ ճանապարհին հրկիզում հայկական գյուղերը, իրագործում հայ խաղաղ բնակչության զանգվածային ջարդեր /տես՝ «Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ.»։ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Երևան, 2003/։ Փաստորեն 1918-1920 թվականներին Թուրքիան հայոց ցեղասպանության քաղաքականությունը շարունակում էր Անդրկովկասում՝ իր պետական սահմաններից դուրս: Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը այդ ցեղասպանության արդյունքում դրսից հիմնված պետություն էր: Բավական է ասել, որ միայն Բաքվում թուրքական զորքերն ու տեղական թուրք խաժամուժը կոտորեցին ավելի քան երեսուն հազար հայ:

Այսպես թե այնպես, Ազգերի լիզան չճանաչեց առաջին անգամ ասպարեզ մտած պետական նորագոյացության հավակնությունները /տես՝ «Документ пятого комитета Ассамблеи Лиги Наций, откланявшего просьбу Азербайджана о приеме в эту организацию из-за неурегулированности его территориальных споров с Арменией и с Грузией. Лига Наций. Принятие новых членов в Лигу Наций. Отчет, представленный Пятым комитетом Ассамблеи по вопросу о принятии Азербайджана в Лигу Наций. 9 декабря 1920 года. Документ Ассамблеи 175.//“Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике: Документы и комментарии. Т. 1”. М., 2008/։

Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը 1920 թ. ապրիլին անցավ չգոյության գիրկը այդպես էլ ձեռք չբերելով լեգիտիմ սահ-

մաններ: Բայց թուրքերի կողմից կատարված քայլը անհետևանք չմնաց: Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության կողմից Ազգերի լիզա ներկայացված տարածքային պահանջները փաստորեն հիմք դարձան, որպեսզի պատմականորեն բուն հայկական Նախիջևանը, Ջանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը, որոնց նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը դիտում էր որպես բնականորեն իրեն պատկանող երկրամասեր, Ազգերի լիզայի կողմից դիտվեն որպես վիճելի տարածքներ: Եթե նույնիսկ Ազգերի լիզայիում այդ բոլորի մասին հրաշալի իմանային, նրանք այլ վճիռ չէին կարող ընդունել: Եվ ահա թե ինչու: Փլուզվող Ռուսական կայսրության հարավում՝ Անդրկովկասում, որտեղ նահանգների և գավառների վարչական սահմանները կանխամտածված ձևով շրջանցում էին էթնիկական սահմանները, ինքնիշխանության հայտ էին ներկայացրել երեք պետություն: Այդ պահին Լիզան չէր կարող ստանձնել սահմանների ճշտգրտման դերը: Նա առաջարկեց այդ խնդիրը բանակցությունների ճանապարհով լուծել իրենց՝ նորանկախ պետություններին: Ահա թե ինչու նա այդ պետությունների դե-յուրե ճանաչման հարցը հետաձգեց մինչև վիճելի տարածքային հարցերի լուծումը: Բայց գործը դրան չհասավ:

Միջազգային ճանաչման մերժում ստացած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը, ինչպես նշվեց վերը, այդպես էլ առանց սահմաններ ձեռք բերելու լքեց պատմական ասպարեզը 1920 թվականի ապրիլին, երբ Խորհրդային Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակը մտավ Բաքու և հռչակեց այնտեղ խորհրդային իշխանություն: Նուրի փաշայի հրամանատարությամբ թուրքական բանակը հիմնեց Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանի XI Կարմիր բանակը վերացրեց այն: Երրորդ երկրների կողմից ձեռնարկված ռազմական միջամտության արդյունքում ստեղծված ու տապալված պետության լեգիտիմության մասին հազիվ թե հնարավոր է լուրջ խոսակցություն վարել: Այսպես, թե այնպես հրապարակում մնացել է իրավական բնույթի այն կարևոր փաստը, որ Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը պատմական ասպարեզը թողել է առանց սահմաններ ձեռք բերելու:

Բաքվում թուրքական բանակի կողմից դրված իշխանությունները տապալող Խորհրդային Ռուսաստանը 1920 թվականին ոչ մի կասկած չի ունեցել, որ Նախիջևանը հայկական տարածք է բոլոր իմաստներով: Միակ խնդիրը, որ լուծում էր պահանջում թուրքական ռազմական ներխուժման հետևանքով Նախիջևանի հայ փախստականության վերադարձի խնդիրն էր: Բոլշևիկյան Ռուսաստանի ղեկավարությունը 1920-ի գարնանն ու ամռանը միանգամայն հասկանալի պատճառներով ակտիվ

ծնով չէր այծարծում այդ հարցերը՝ սպասելով Հայաստանի խորհրդայնացմանը: Եվ այնուամենայնիվ, 1920 թվականի օգոստոսի 10-ին խորհրդային Ռուսաստանի և /դեռևս ոչ խորհրդային / Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված պայմանագրում Մոսկվան, հետևելով Ազգերի լիգայի օրինակին, Նախիջևանը, Ջանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչեց վիճելի տարածքներ ոչ խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության և արդեն խորհրդայնացված ԱդրեսՍՀ միջև /տես՝ «Из соглашения между Республикой Армения и правительством РСФСР» // Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Ер., 1992, стр. 574-575): Այնպես էր հայկական հողերը վիճելի որակելու միջոցով Հայաստանի վրա ճնշում գործադրելու Մոսկվայի միտումը՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը արագացնելու համար: Եվ իրոք, Երևանում խորհրդային իշխանության հաստատմանը անմիջապես հաջորդեց խորհրդային Ադրբեջանական Հանրապետության՝ Երևանին հեռագրով հայտնած /30 նոյեմբեր, 1920/ հռչակագիրն այն մասին, որ նա նշված, այսպես կոչված, վիճելի բոլոր տարածքները ճանաչում է խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մաս /տես՝ Декларация Ревкома Азербайджана от 30 ноября 1920г. «О признании Нагорного Карабаха, Зангезура и Нахичевана составной частью Армянской ССР». Газ. «Коммунист» (на арм. яз.), Ереван, 7 декабря, 1920 г.): Դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակին նվիրված Բաքվի սովետի հանդիսավոր նիստում այդ հռչակագիրը հրապարակավ հայտարարվեց, բայց հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին այն «Կոմունիստ» թերթում հրապարակվեց փոփոխված տեքստով: Նախիջևանը և Ջանգեզուրը, ինչպես և հռչակվել էր, ճանաչվում էին խորհրդային Հայաստանի անկապտելի տարածքներ: Լեռնային Ղարաբաղի մասով հռչակագիրը, որի բնագիրը մինչ օրս էլ Բաքուն թաքցնում է, խմբագրված էր: Թերթում հրապարակված տեքստի համաձայն խորհրդային Ադրբեջանը ճանաչում էր Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ազատ ինքնորոշման իրավունքը:

Թվում էր, Նախիջևանի հարցը լուծված էր վերջնականապես: Խորհրդային Հայաստանը 1920-1921 թվականներին տնտեսական ու վարչական միջոցառումներ էր իրագործում Նախիջևանում որպես իր սուվերեն տարածքում: Քաղաքական իրավիճակը Նախիջևանի շուրջ կտրուկ փոխվեց 1921-ի ծնունդը, երբ Մոսկվայում խորհրդային Ադրբեջանը սկսեցին դիտել որպես սոցիալիստական հեղափոխությունը դեպի մահմեդական Արևելք տարածելու հենակետ: 1921 թվականի մարտի 16-ին խորհրդային Ռուսաստանը և Թուրքիան Մոսկվայում կնքեցին պայմանագիր (տես՝ «Договор между Россией и Турцией» // Документы

внешней политики СССР, Т. 3, М. 1959, стр. 597-604), ըստ որի Նախիջևանը հանձնվում էր խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը: Միջազգային իրավունքի տեսակետից դա միանշանակ ապօրինի պայմանագիր էր: Երկու երկրներ իրենց իսկ կողմից ինքնիշխան ճանաչված մի երրորդ պետության տարածք հանձնում էին մի չորրորդ պետության առանց նրանց մասնակցության և նույնիսկ կարծիքը հարցնելու: Պայմանագրի անօրինական լինելը ակնհայտ էր Մոսկվայի ու Անկարայի համար: Երկուսին էլ պարզ էր, որ այդ պայմանագիրը չի փոխում Նախիջևանի՝ որպես խորհրդային Հայաստանի ճանաչված տարածքի կարգավիճակը: Նախիջևանը խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալության հանձնելը պահանջում էր խորհրդային Հայաստանի համաձայնությունը: 1921 թ. Ռուս-թուրքական պայմանագրի 15-րդ կետով բոլշևիկյան Մոսկվան իր վրա վերցրեց խորհրդային Հայաստանի վրա ճնշում գործադրելու պարտավորությունը՝ նրանից Նախիջևանի օտարման համաձայնությունը ստանալու համար: Արդեն իսկ պայմանագրի այդ կետը վկայում է, որ նրանով չէր լուծվում Նախիջևանը Հայաստանից պոկելու և խորհրդային Ադրբեջանի խնամակալությանը հանձնելու խնդիրը: Պահանջվում էր նոր պայմանագիր՝ այս անգամ խորհրդային Հայաստանի մասնակցությամբ: Այդ պայմանագիրը կնքվեց Կարսում նույն 1921-ի հոկտեմբերի 13-ին (տես՝ «Карсский договор» // Документы внешней политики СССР, Т. 4, М. 1960, стр. 420-429): Կարսում ինչ-որ կերպ պետք է արդարացվեր նաև Մոսկվայի պայմանագիրը: Դրա համար նրա առաջին կետում փաստվում է, որ կողմերը անվավեր են համարում մինչ այդ կնքված բոլոր պայմանագրերը բացառյալ Մոսկվայի պայմանագիրը: Կարևոր է նկատել, որ Կարսի պայմանագիրը կնքվել է մինչև ԽՍՀՄ ձևավորումը 1922-ի դեկտեմբերին, ինչից հետևում է, որ այն կնքված է Ռուսաստանի, Անդրկովկասի ինքնիշխան խորհրդային հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև:

Ի տարբերություն Մոսկվայի պայմանագրի Կարսի պայմանագիրը, որի տակ դրված է նաև խորհրդային Հայաստանի ստորագրությունը, Նախիջևանը հանձնում էր խորհրդային Ադրբեջանի հովանավորությանը, այլ ոչ թե խնամակալությանը, ինչպես նախատեսվում էր ռուս-թուրքական երկկողմ պայմանագրով: Սա ավելի թույլ կապ է, քան խնամակալական կապը: Կարելի է ասել՝ հովանավորությունը զուտ բարոյական պարտավորություն է: Բոլոր դեպքերում Կարսի պայմանագրով Նախիջևանը չտրվեց խորհրդային Ադրբեջանին որպես նրան պատկանող տարածք: Այստեղից էլ հասկանալի է դառնում Մոսկվային ուղղված Թուրքիայի պաշտոնական բողոքն այն բանի կապակցությամբ, որ Նախիջևանին ի խախտումն Կարսի պայմանագրի 1924 թ. փետրվարի 9-ին տրվեց ինք-

նավար հանրապետության կարգավիճակ ԱդրեսՍՀ կազմում /այդ մասին տես՝ Инджикян О. "Армянский вопрос и советско-турецкие отношения" // "Вестник общественных наук АН АрмССР, 1988, №6/: ԽՍՀՄ ներսում Նախիջևանի կարգավիճակի փոփոխությունը միակողմանի և ըստ էության «ներքին օգտագործման» ակտ էր, որը անդրադարձ չունեցավ Կարսի պայմանագրի վրա: Վերջինս շարունակում էր պահպանել իր ուժը և պահպանում է այն մինչ օրս՝ հակառակ այն բանի, որ երկրորդ աշխարհամարտի արդյունքների ամփոփման համատեքստում արդեն իսկ Պոտսդամի կոնֆերանսում բարձրացրեց սովետաթուրքական պայմանագրերի վերանայման հարցը /դրան, ինչպես հայտնի է, անդրադարձավ նաև Խորհրդային Հայաստանի կոմկուսի առաջնորդ Գր. Հարությունովի 1945 թվականին Ստալինին ուղղված նամակում/: Այն, որ պայմանագիրը պահպանում է իր ուժը նաև հետխորհրդային շրջանում, թուրքական կողմը հաստատել է կառավարության 1991թ. հունվարի 28-ի հատուկ հայտարարությամբ, որի մեջ գոհունակություն էր արտահայտվում այն բանի կապակցությամբ, որ Հայաստանի կառավարությունը ընդունել է Հելսինկյան փաստաթղթերից, Փարիզյան խարտիայից և ԵԱՀԿ փաստաթղթերից բխող պարտավորությունները, այդ թվում պետությունների տարածքային ամբողջականությանը վերաբերող պայմանները, ինչպես նաև 1921 թվականին կնքված Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի ուժի մեջ մնալու փաստը: Իսկ 1996-ին, երբ ՀՀ արտգործնախարար Րաֆֆի Հովհաննիսյանը հրապարակավ արժարժեց Մոսկվայի և Կարսի պայմանագիրը չեղյալ հայտարարելու հարցը, թուրքական քաղաքական շրջանակները «Միլիթե» օրաթերթի հավաստմամբ նորից անդրադարձան Կարսի պայմանագրին՝ այս անգամ առաջին պլան մղելով այն նորոգելու գաղափարը: Պայմանագիրը ուժի մեջ մնալու հանգամանքը թե Ռուսաստանը, թե Թուրքիան 2004-ին նորից հաստատեցին աջարական դեպքերի կապակցությամբ, երբ Սահակաշվիլին կոտրում էր աջարների անջատողական փորձերը: Հարցին անդրադարձան նաև Կրաստանում: Կրաստանի խորհրդարանի արտաքին կապերի գծով կոմիտեն 2004-ի ապրիլին փակ նիստում պատմաբանների, քաղաքագետների ու ԱԳՆ աշխատակիցների մասնակցությամբ քննարկեց Կարսի պայմանագրի հարցը: Կոմիտեն հանձնարարեց Կրաստանի Արտաքին գործերի նախարարությանը հիմնավոր կերպով զբաղվել Կարսի պայմանագրով՝ Թուրքիայի կամ Ռուսաստանի ռազմական հնարավոր միջամտությունը այդ պայմանագրով հիմնավորելու փորձերը կանխելու համար:

Որպես միջպետական բազմակողմ պայմանագիր Կարսի պայմանագիրն, այսպիսով, գործում է մինչ օրս և բովանդակային փոփոխություն չի կրել ԽՍՀՄ ներսում Նախիջևանին ինքնավար հանրապետության կար-

գավիճակ վերագրելու կապակցությամբ: Բոլոր առումներով նա մնաց անփոփոխ: Պայմանագիրը ստորագրած կողմերը չեն անդրադարձել նրան խորհրդային տարիներին, և դրա համար կային լուրջ հիմքեր: Բանն այն է, որ ցանկացած անդրադարձ պայմանագրին կնշանակեր Երևանին, Բաքվին և Թբիլիսիին վերադարձնել միջազգային պայմանագրեր ստորագրելու և այդպիսով միջազգային իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ ներկայանալու իրավունք, ինչը արդեն խորհրդային հանրապետությունների կողմից զիջված էր Մոսկվային: ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները խուսափում էին նման առիթներով հանրապետություններին դուրս բերել միջազգային հարաբերությունների դաշտ: Կարսի պայմանագիրը այդպես էլ մնաց անփոփոխ, մանավանդ, որ Թուրքիային վերը հիշատակված բոլորից հետո պայմանագիրը ստորագրած կողմերից ոչ մեկը չէր բարձրացնում այն վերանայելու հարցը: Պայմանագրի վերանայման հարց չի բարձրացվել նաև ԽՍՀՄ լուծարումից հետո, չնայած դրա անհրաժեշտությունը կար: Ավելին, ինչպես նկատվեց վերը, աջարական դեպքերի կապակցությամբ Մոսկվան և Անկարան շտապեցին հայտարարել, որ Կարսի պայմանագիրը մնում է տարածաշրջանային հարցերը կարգավորող միակ փաստաթուղթը:

Եվ, այնուամենայնիվ, ԽՍՀՄ լուծարումը և Անդրկովկասում նորանկախ պետությունների հռչակումը Նախիջևանի մասով Կարսի պայմանագրի վրա իրավական բնույթի անդրադարձ ունեցավ, որը սակայն անուշադրության կամ լռության է մատնված պայմանագրի հետ կապված երկրների կողմից: Առաջին հայացքից թվում է, թե ԽՍՀՄ լուծարումը և Անդրկովկասում նորանկախ պետությունների հայտնվելը որևէ կերպ չպիտի փոխեին պայմանագրի բնույթը և նրանից բխող հետևանքները: 1921-ին մինչ ԽՍՀՄ հիմնումը փաստաթուղթը ստորագրել են անկախ խորհրդային հանրապետություններ և, թվում է, ուղիղ 70 տարի անց պայմանագիրը հայտնվում է հենց այն իրավաքաղաքական իրավիճակում, որում այն ստորագրվել է: Սակայն հենց Նախիջևանի կապակցությամբ անհետևանք չի կարող մնալ հետևյալ հանգամանքը:

1991 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Բաքվում որոշել են հրաժարվել Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից և վերականգնել 1918 թ. սեպտեմբերից մինչև 1920 թ. ապրիլ ամիսները թուրքական ռազմական միջամտությամբ ստեղծված Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության պետականությունը: Բաքուն 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ի Պետական անկախության սահմանադրական ակտով Ադրբեջանի խորհրդայնացումը որակվեց որպես Ադրբեջանի զավթում և բռնակցում Խորհրդային Ռուսաստանին:

Պետական այդ ակտի գլխավոր իրավական հետևանքը եղավ այն, որ

առանց իրավահաջորդի դադարեց գոյություն ունենալ հենց այն պետական կազմավորումը, որը ստորագրել էր Կարսի պայմանագիրը և որի հովանավորությանն էր հանձնվել արդեն խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մաս ճանաչված Նախիջևանը: Պայմանագրի կողմերից մեկի ոչևս լինելը չի կարող անհետևանք լինել բոլոր դեպքերում: Բայց այս դեպքում դա հենց այն կողմն է, որի հովանավորությանն էր հանձնվել պայմանագրի կողմերից մեկի տարածքը: Փաստորեն 1991 թ. օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին նորանկախ Ադրբեջանական Հանրապետությունը ԱդրեսՍՀ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու ակտով կորցրեց միակ իրավական հիմքը, որով նա կարող է առնչություն ունենալ Նախիջևանի հետ /ի դեպ, դա վերաբերում է նաև Լեռնային Ղարաբաղին, որը որոշակի պայմաններով նույն 1921-ի հուլիսին մտցվել է ԱդրեսՍՀ սահմանները/: Կարևոր է նկատել, որ եթե 1991 թ. Ադրբեջանական Հանրապետությունը չհրաժարվեր ԱդրեսՍՀ իրավաքաղաքական ժառանգությունից և իրեն հռչակեր նրա իրավահաջորդը, գործող Կարսի պայմանագրի համաձայն Նախիջևանը հետխորհրդային պայմաններում կմնար հովանավորության հանձնված տարածքի կարգավիճակով: Բայց մեջտեղ է գալիս իրավական տեսակետից ավելի կարևոր մի երկրորդ հանգամանք, որը նույնպես գրեթե դուրս է մղված դիվանագիտական շրջանառությունից:

Բաքուն 1991-ի աշնանը ուշի ուշով հետևում էր նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական քայլերին, այդ թվում և ԱդրեսՍՀ սահմաններում հայտնված հայկական տարածքներին /Նախիջևանին և Լեռնային Ղարաբաղին/ վերաբերող ՀՀ կողմից արվող հարցադրումներին: Երևանը ոչ մի խոսք չարտաբերեց Նախիջևանի կապակցությամբ, ինչից սակայն չէր հետևում, որ նա հրաժարվում է Կարսի գործող պայմանագրից կամ նոր պայմաններում նրանից բխող հետևանքներից: Բաքվի անհանգստության նշաններից պետք է համարել 1990-ի հունվարին Նախիջևանի անկախության հռչակումը: Երևանի անտարբերությունը Բաքվի այդ քայլերի նկատմամբ դարձյալ տարբեր կերպ կարող էր մեկնաբանվել: Ի վերջո, Նախիջևանի այդ քայլը ոչ մեկի կողմից լուրջ բանի տեղ չդրվեց և ուղղակի անտեսվեց: Նախիջևանի հարցով Երևանի լռությունը տարբեր մեկնաբանություններ կարող է ստանալ: Բաքվին անհրաժեշտ էր բացահայտել Երևանի իրական մտադրությունները և դրա համար նա ինքը նախաձեռնություն ցուցաբերեց նախիջևանյան հարցը Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի կարգավորման համատեքստ բերելու համար: Ադրբեջանական դիվանագիտությունը բարձրացրեց Մեղրիի միջանցքով Նախիջևանի հետ ցամաքային կապի հարցը: Հայտնի չէ, թե փակ դռների հետևում ընթացող բանակցություններում հատկապես ինչ

վարք է ցուցաբերել Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայացնող նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը, բայց հայտնի է, որ պաշտոնապես հայկական կողմը մեջտեղ չի բերել նոր պայմաններում Կարսի պայմանագրից բխող իրավական փաստարկն այն մասին, ըստ որի Նախիջևանը Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից օկուպացված տարածք է:

Ինչու՞ է հայ դիվանագիտությունը լռում այդ մասին: Փաստի բացատրությունը տանում է հիմնախնդրի աշխարհաքաղաքական խորքը և արտաքին քաղաքական այն մարտավարության գնահատումը, որ Հայաստանը որդեգրել է իրենից խլված տարածքների հարցում:

ՍԱՌՑԱԼԵՈՒՆ ՍՏՈՐՋՐՅԱ ՄԱՍԸ

Դիվանագիտության մեջ, ինչպես հայտնի է, ամեն ինչ չէ, որ ասվում է ուղղակի տեքստով: Ասվածն ու արվածը, եթե պատկերավոր ասելու լինենք, դիվանագիտական սառցալեռան երևացող մասն են: Չասված մասում, որ սառցալեռան ստորջրյա մասի հետ կարելի է համեմատել, իրական մտադրություններն են, որ հաճախ շախմատային բազմաքայլ կոմբինացիաներ են հիշեցնում: Սառցալեռան վերջրյա մասով դժվար, շատ դժվար է լինում դատել այն մասին, թե ինչ կա այնտեղ՝ նրա ստորջրյա մասում: Մեկնաբանական, հերմենևտիկական հնարքների մի ամբողջ զինանոց է պետք ունենալ կարդալու, կռահելու, վերծանելու համար այն, ինչի մասին դիվանագետը լռում է: Ժամանակի ընթացքում, երբ դեպքերը հայտնվում են այնպիսի հեռավորության վրա, որ ազդեցություն չեն ունենում ընթացիկ քաղաքականության վրա, երբ բացվում են արխիվները, գաղտնիության քողի տակից շատ բան է պարզվում: Բայց հաճախ՝ ոչ ամեն ինչ:

Նախիջևանի հիմնախնդրի դեպքում Բաքվի ու Անկարայի դիվանագիտական քայլերի ընթերցումը առանձին դժվարություն չի ներկայացնում: Ամեն ինչ ըստ էության տեղավորվում է Մեծ Թուրանի կառուցման թուրքական ծրագրի շրջանակներում հայկական գործոնը տարածաշրջանից դուրս մղելու քաղաքականության հունում: Քաղաքական ու դիվանագիտական որևէ քայլ այս ծրագրի շրջանակներից դուրս չի մնում: Հայերի՝ բուն Օսմանյան կայսրությունում իրագործած ցեղասպանությունը, դրան հաջորդած հայ խաղաղ բնակչության զանգվածային ջարդերը 1918-ին Թուրքիայի պետական սահմաններից դուրս գտնվող Անդրկովկասում, այդ թվում և Նախիջևանում, Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական շրջափակումը մեր օրերում՝ այս բոլոր գործողությունները անկախ դրանց քարոզչական քողարկման ձևերից նույն քաղաքականու-

թյան իրագործման տարբեր դրսևորումներն ու փուլերն են: Ակնհայտ է /եթե, իհարկե, ցանկություն կա դա տեսնելու/ նաև դերերի բաժանումը թուրքիայի և Ադրբեջանական Հանրապետության միջև նույն քաղաքականության իրագործման հունում հետխորհրդային շրջանում: Եվրոմիությունն մտնելու խնդիր ունեցող թուրքիան հակափայ իր քայլերը քողարկում է իր բարեկամ երկրի՝ Ադրբեջանական Հանրապետության տալիս րածքային ամբողջականությունը «հայկական ագրեսիայից պաշտպանելու» փաստարկով: Եվ հաճախ այդ փաստարկը ակնկալվող ներգործություն է ունենում, քանի որ արդեն քչերին է հայտնի, որ հենց թուրքիան է 1918-ին հիմնել Ադրբեջան անունով պետություն և որ այսպես կոչված ադրբեջանցիները նոր էթնոնիմ յուրացրած նույն թուրքերն են, որոնց 1918 թվականին բազմազգ երկրամասում քաղաքական իշխանության է բերել թուրքիայի կանոնավոր բանակը: Այսպես թե այնպես, քսաներորդ դարում տարածաշրջանում հայկական գործոնը ոչնչացնելու քաղաքական ուղեգիծը ընթանելի է դարձնում թուրքիայի և Ադրբեջանական Հանրապետության քաղաքական ու դիվանագիտական վարքը:

Ավելի դժվար խնդիր է ծագում, երբ գործը հասնում է Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական ու դիվանագիտական վարքի ըմբռնմանը: Այդ վարքը գրեթե «անընթանելի է դառնում», երբ քննության առարկա է դառնում խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին թուրքիայի ու Հանրապետանի նկատմամբ նրա վարած քաղաքականությունը: Ինչու՞ ազգերի հավասարության ու սոցիալական արդարության կարգախոսները որդեգրած խորհրդային Ռուսաստանը այդքան բարեհաճ գտնվեց ցեղասպանություն իրագործած թուրքիայի նկատմամբ: Ինչու՞ նա Ռուսական կայսրության տարածքները նվիրաբերեց մի երկրի /խոսքը դարձյալ թուրքիայի մասին է/, որի անբարեհուսությունը ապացուցված էր ռուս-թուրքական հարաբերությունների ամբողջ պատմությամբ: Ինչու՞ նա այդպես հեշտությամբ ու անհաշվենկատ կերպով շրջանցեց տարածաշրջանում հենց հոգուտ իրեն հայկական գործոնը ուժեղացնելու հնարավորությունը: Մինչ օրս մասնագետները, այդ թվում և ռուս մասնագետները, այս հարցերի հստակ պատասխանները չունեն /տես՝ մասնավորապես՝ Александр Игolkun "Московский договор с Турцией. Взгляд из России через 77 лет", НАН РА, Историко-филологический журнал, 2002, 1/: Սովորաբար ռուսական արտաքին քաղաքական վարքի բանական մեկնաբանման դժվարությունները շրջանցվում են «Ռուսաստանը անկանխատեսելի է» հեղթապահ փաստարկով: Եվ, այնուամենայնիվ, հնարավոր բացատրությունների մեջ առավել հավանական են հետևյալ մեկը մյուսից անկախ և մեկը մյուսին բացառող բացատրությունները:

Առաջին: Բուլշևիկյան Մոսկվան հայկական տարածքները թուրքիա-

յին ու ԱդրեսԱՀ-ին նվիրաբերեց հանուն՝ սոցիալիստական համաշխարհային հեղափոխության հաղթանակի: Մոսկվան այս տեսակետի համաձայն անկեղծորեն համոզված էր, թե կարմիր հեղափոխության ալիքը շատ ավելի հեշտությամբ կարելի է տարածել մահմեդական Արևելքում և թե հանուն այդ համաշխարհային-պատմական գործի կարելի է զոհաբերել Հայաստանը: Մոսկվան անկեղծորեն հավատացած էր, թե թուրքիան ու Ադրբեջանը կարող են դառնալ Արևելքում սոցիալիստական հեղափոխության առաջադիրքերը, և պատմական արդարացում ունի որպես կաշառք նրանց հայկական տարածքներ տալը:

Երկրորդ: Բուլշևիկյան Ռուսաստանի նոր քաղաքագետները ուղղակի հայտնվեցին փորձառու թուրքական դիվանագիտության սարքած ծուղակներում: Թուրքերը ուղղակի խաբեցին ռուսներին հեղափոխական ֆրագներով համեմված խոստումներով: Այս երկրորդ բացատրությունը նույնական չէ առաջինին: Թե այս, թե նախորդ դեպքում թուրքերը պետք է որ խաբեին ռուսներին: Բայց առաջին տարբերակում ենթադրվում էր, թե Բուլշևիկյան դիվանագիտությունը անկեղծորեն առաջնորդվում էր աշխարհի հեղափոխական վերափոխության գաղափարախոսությամբ և հանուն դրա զոհաբերում էր հայկական հողերը: Երկրորդ դեպքում ենթադրվում է, թե ռուսական պետական շահերը հետին պլան չէին մղված, և նոր գաղափարախոսական ֆարագները լուր նոր շղարշ էին Բուլշևիկյան կայսերապաշտական նկրտումների համար: Այլ կերպ ասած՝ Բուլշևիկյան Ռուսաստանը շարունակում էր Ռուսիայի ծավալապաշտական քաղաքականության դարավոր ուղեգիծը նոր քողի տակ, և հայկական տարածքների զոհաբերությունը ոչ թե գաղափարախոսական, այլ նոր պայմաններում մեծապետական նոր քաղաքականության իրագործման բացատրություն է ստանում:

Երրորդ: Նոր Ռուսաստանը հավատարիմ մնաց «Հայաստանը Ռուսաստանին պետք է առանց հայերի» բանաձևին, քանի որ իր համար հայկական գործոնը ավելի վտանգավոր էր դիտում, քան թուրքականը:

Չորրորդ: Բուլշևիկյան Մոսկվայի արտաքին քաղաքականությունը որոշում էին ազգությամբ ոչ ռուս քաղաքական գործիչները, որոնց խորթ էին թե Ռուսաստանի, թե Հայաստանի ազգային շահերը:

Հինգերորդ: 1921 թ. փետրվարին հակախորհրդային ընդվզումները Երևանում դրդեցին Մոսկվային պատժել Հայաստանին՝ իրադարձությունները դիտելով որպես հայերի անհուսալիության դրսևորում:

Չուտ տրամաբանորեն գրեթե անհնար է թվարկված վարկածներին որևէ նոր տարբերակ ավելացնելը: Բայց ինչպիսին էլ լինեն հնարավոր վարկածներն ու դրանց բացատրությունները ակնհայտ է մի բան՝

Խորհրդային Ռուսաստանի 20-ական թվականներին կատարած քայլերը ունեցան Թուրքիայի ու թուրքերի /այդ թվում և Անդրկովկասի թուրքերի/ համար նպաստավոր ու շահեկան, իսկ հայերի համար աննպաստ արդյունքներ:

Ռուսաստանի տարածաշրջանային քաղաքականությունը նույնպիսի բացատրությունների կարոտ անորոշություններ ունի նաև մեր օրերում: Ընդհուպ միջև վերջերս հենց ռուս քաղաքագիտության մեջ լայնորեն շրջանառվում էր այն դրույթը, թե հետխորհրդային Մոսկվան Անդրկովկասում ընդհանրապես չունի մշակված արտաքին քաղաքական ուղեգիծ: Այնպես որ, Ռուսաստանի կովկասյան ուղղության քաղաքականության «ստորջրյա մասը» այսօր էլ մնում է պղտոր ու հարցականներով լի /պետք է խոստովանել, որ 2008-ի օգոստոսին Հարավային Օսեթիայի ու Աբխազիայի շուրջ ծավալված իրադարձությունները որոշակի հստակ շեշտադրումներ չի հայտ բերեցին ռուսական քաղաքականության կովկասյան ծրագրերում/: Օրինակ, որպես Մոսկովյան և Կարսի պայմանագրերը ստորագրած կողմ Մոսկվան կարող էր բարձրաձայնել կամ գոնե ակնարկել, որ Նախիջևանը չի կարող դիտվել Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից հրաժարված Ադրբեջանական Հանրապետության տարածք: Դա, իհարկե, կնշանակեր հակադրվել Անկարային և Բաքվին: Բայց Մինսկի խմբի համանախագահ Մոսկվան դա չի անում: Լռում է, և դա կարող է տարբեր կերպ մեկնաբանվել: Ո՞րն է ամենահավանական պատասխանը, որ ռուս դիվանագետը կտար ի պատասխան նման հարցադրման: Ես կարծում եմ այն պիտի հնչեր մոտավորապես հետևյալ կերպ՝ «Իսկ ինչու»՝ Ռուսաստանը պիտի է բարձրացնի այդ հարցը, երբ Հայաստանը լռում է այդ մասին»: Իրոք, ինչու՞ պիտի Ռուսաստանը իր հարաբերությունները փչացնի Բաքվի ու Անկարայի հետ Նախիջևանի հարցով, եթե կշեռքի մյուս նժարին նույնիսկ իր ռազմավարական դաշնակից, բայց փոքրիկ Հայաստանն է:

Այս և նման հարցադրումները հրատապ են դարձնում Նախիջևանի հարցում մեր գրաված դիրքի, ավելի ճիշտ՝ մեր կողմից դրսևորվող լռության, բացատրությունն ու գնահատումը: Խնդիրը ուղիղ գծով տանում է դեպի Մոսկովյան և Կարսի պայմանագրերի՝ որպես Նախիջևանի կարգավիճակի հետ կապված միջազգային փաստաթղթերի, իրավական ու քաղաքական գնահատումը մեր իսկ կողմից: Մեր պաշտոնական վերաբերմունքը, ինչպես նշվեց վերը, դրսևորվում է մեկ անփոփոխ ձևով՝ լռությամբ: Բայց մինչ դրա հնարավոր մեկնաբանություններին անցնելը նպատակահարմար է անդրադառնալ այն տեսակետներին, որ հրապարակավ արտահատվում են մեր քաղաքագիտական շրջանակներում: Դրանք տարբեր են, բայց խմբվում են երկու մոտեցման շուրջ:

Առաջին մոտեցման կողմնակիցները անմիջապես ելնում են պատմական այն իրողությունից, որ Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերը իրենց կնքման պահին ունեցել են անթաքույց հակահայ ուղղվածություն և պահանջում են Հայաստանի իրավասու պետական մարմիններից դիմել Ռուսաստանին այդ պայմանագրերը անվավեր հայտարարելու պահանջով: Ըստ այս մոտեցման տարբերակներից մեկի Կարսի պայմանագիրը ստորագրած Խորհրդային Հայաստանը /ինչպես և Խորհրդային Ադրբեջանական Հանրապետությունը/ ինքնիշխան պետություն չի եղել, հետևաբար չի եղել միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, ինչից և հետևում է այդ պայմանագրի անիրավագործությունը: Նույն մոտեցման մեկ այլ տարբերակով առաջին պլան է մղվում այն իրողությունը, որ Կարսի պայմանագիրը Խորհրդային Հայաստանը ստորագրել է արտաքին ճնշման տակ, ինչը դարձյալ նշվում է որպես այդ պայմանագիրը անիրավագործանաչելու հիմք: Այսպիսով, այս մոտեցման գլխավոր գաղափարը /և նպատակը/ Կարսի պայմանագիրը անիրավագործանաչելու պահանջն է: Պետք է նկատել, որ հարցին անդրադարձած մեր քաղաքագետներն ու իրավաբանները գրեթե միաձայն պաշտպանում են այս մոտեցումը: Ավելին, եղել են այս տեսակետը առաջ մղելու գործնական քայլեր: Տարիներ առաջ հայ մտավորականները հատուկ մի հավաք կազմակերպեցին՝ Կարսի պայմանագիրը անվավեր հայտարարելու պահանջով Ազգային ժողովին դիմելու համար: 1999-ի սեպտեմբերի 26-ին նախօրյալին հիմնված Նախիջևանահայոց ազգային խորհուրդը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որով հորդորում է ՀՀ Ազգային ժողովին «չեղյալ հայտարարել 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող կետերը և հատուկ ուղերձով դիմել Ռուսաստանի Դաշնության խորհրդարանին ուժը կորցրած ճանաչելու 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական «բարեկամության» պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող կետերը՝ այդ քայլը հռչակելով որպես երկու երկրների միջև իրական բարեկամություն հաստատելու հիմք ու պայման» /տես՝ Նախիջևանի հիմնահարցը Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրում: Գիտաժողովի նյութեր: Երևան, 2001, 179-180/: Մի քանի ամիս անց ինքը՝ Նախիջևանահայոց ազգային խորհուրդը կոչով դիմեց Ռուսաստանի խորհրդարանին չեղյալ հայտարարելու 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը /տես՝ Նախիջևանի հիմնահարցը Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրում: Գիտաժողովի նյութեր: Երևան, 2001, 181-183/: Կոչը, ինչպես հայտնի է, անպատասխան մնաց: Մոսկովյան պայմանագրի կնքման 85-ամյակի կապակցությամբ կազմակերպված կոնֆերանսում ՀՅԴ «Նիկոլ Աղբալյան» ուսանողական միությունը 2006 թ. մարտին բարձրաձայնեց Կարսի պայմանագի-

րը կնքման պահից առաջին գնահատելու դրույթը և ՀՀ ԱԳ նախարարությունից պահանջեց հանդես գալ համապատասխան հայտարարությամբ:

Երկրորդ մոտեցումը, որ առաջադրել են ինքս, սխալ է համարում առաջին մոտեցման ելակետային այն դրույթը, թե եթե իր կնքման պահին Կարսի պայմանագիրը ունեցել է հակահայ ուղղվածություն, ապա այդ լիցքը անփոփոխ կերպով պահպանվում է նաև հետխորհրդային իրողությունների պայմաններում:

Այս մոտեցումը պահանջում է հաշվի առնել ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում ԱդրեսՍՀ-ի՝ որպես պայմանագրի կողմերից մեկի, անհետացումը միջազգային քաղաքական դաշտից: Հայտնի է, որ 1991 թվականի օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին համապատասխան պետաիրավական ակտերով մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը հրապարակավ հրաժարվել է լինել ԱդրեսՍՀ իրավահաջորդը և, վերադառնալով 1918-1920թթ. իրողություններին, վերականգնել է Թուրքիայի կողմից ստեղծված Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության պետականությունը, դառնալով նրա իրավահաջորդը: Ադրբեջանում 1991 թ. հոկտեմբերին հռչակված «Պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտում 1920 թ. ապրիլին խորհրդային իշխանության հաստատումը Բաքվում որակվեց որպես Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Ադրբեջանի բռնազավթում: Նույն Սահմանադրական ակտով Ադրբեջանի մասով չեղյալ հայտարարվեց 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ի ԽՍՀՄ կազմավորման մասին պայմանագիրը: Ադրբեջանը խորհրդային տարիներին ոչ թե պետական կազմավորում է եղել, այլ բռնազավթված տարածք. միջազգային իրավունքի տեսակետից սա է 1991-ի աշնանը Բաքվում ընդունված հիմնարար ակտերի իմաստը:

Երևանում, ի տարբերություն Բաքվի, խորհրդային շրջանի իրավահաջորդությունից հրաժարվելու մասին հրապարակային որևէ հայտարարություն ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում չի արվել: Հակառակը, իշխանության անցած նոր քաղաքական կազմակերպությունը՝ ՀՀԴ-ն, ամեն կերպ ջանում էր, որպեսզի ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու գործընթացը առավելագույնս համապատասխանի ԽՍՀՄ օրենքներին: Ջանք էր խնայվում, որպեսզի Երրորդ հանրապետության կայացումը այդ տեսակետից լինի անբասիր: Դրանով է, մասնավորապես բացատրվում այն փաստը, որ 1991-ի ամռանը, անտեսելով 1989 թ. դեկտեմբերի մեկի վերամիավորման մասին Համատեղ որոշումը, ՀՀԴ-ն ընդունեց քաղաքական որոշում՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու մասին հանրաքվեն անցկացնել Խորհրդային Հայաստանի սահմաններում/առանց ԼՂ այն մասի, որ այդ պահին գտնվում էր Բաքվի փաստացի վերահսկողությունից դուրս/:

Բաքուն 1991-ին անկասկած կոպիտ վրիպում է թույլ տվել՝ հրաժար-

վելով ԱդրեսՍՀ իրավահաջորդությունից: Բանն այն է, որ, ինչպես ասվեց վերը, Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը, որի իրավահաջորդը իրեն հռչակեց մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը, պատմության բեմը թողել է այդպես էլ առանց լեգիտիմ սահմաններ ձեռք բերելու: Թե Նախիջևանը, թե Լեռնային Ղարաբաղը նրա մասը չեն կազմել: Ինչ վերաբերում է Նախիջևանին, ապա Ադրբեջանի հետ կապող միակ քիչ թե շատ օրինական փաստաթուղթը Կարսի պայմանագիրն է: Եվ այդ կապն այն է, որ և Բաքվի և Մոսկվայի կողմից արդեն Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչված Նախիջևանը տրվել է Խորհրդային Ադրբեջանի հովանավորությանը: Հրաժարվել ԱդրեսՍՀ իրավահաջորդությունից նշանակում է դադարել Կարսի պայմանագրի կողմ լինելուց և կորցնել Նախիջևանի հետ ունեցած որևէ իրավական առնչություն: Կարսի մինչ օրս գործող պայմանագրից ուղղակիորեն հետևում է, որ Նախիջևանը մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությանը չպատկանող տարածք է: Ավելին, այդ պայմանագրից անմիջապես բխում է, որ Նախիջևանը Բաքվի կողմից օկուպացված տարածք է:

Համեմատելով այս երկու մոտեցումները, դժվար չէ նկատել, որ նրանց գլխավոր, քաղաքական ու իրավական տեսակետից սկզբունքային տարբերությունը նախիջևանյան հարցում հանգում է այն բանին, թե ընդունում ենք արդյոք Կարսի պայմանագիրը որպես խնդրի կարգավորման հիմք, թե մերժում ենք այն որպես կնքման պահից առաջին, անիրավագոր, միջազգային իրավունքին հակասող փաստաթուղթ:

ԻՐԱՐԱՄԵՐԺ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿՇԵՌՔՆԵՐԻ ՆԺԱՐՆԵՐԻՆ

Ակնհայտ է, որ Կարսի պայմանագիրը իրավագոր կամ անիրավագոր որակելը միևնույն իրավական փաստերի տարբերությունների ու տարբեր «քաղաքական տրամաբանությամբ» կատարված եզրակացություններ են:

Կարսի պայմանագրի իրավագորությունը մերժող մասնագետները ելնում են հետևյալ կանխադրույթներից:

Առաջին: Պայմանագրի ոչ մի կողմ միջազգային հանրության կողմից ճանաչված միջազգային իրավունքի սուբյեկտ չի եղել: Այդպիսիք չեն եղել պայմանագրի իրական հեղինակները՝ Թուրքիան ներկայացնող քյամալականները և Խորհրդային Ռուսաստանը: Իրապես ինքնիշխան պետություններ չեն եղել Ռուսաստանի XI Կարմրի բանակի կողմից օկուպացված, բայց անկախություն հռչակած Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում և Խորհրդային Հայաստանը:

Դրանց ավելի շուտ համապատասխանում է օկուպացված երկրներ հասկացությունը:

Երկրորդ: Կարսի պայմանագիրը կնքվել է «ի կատարումն» բացահայտ հակաիրավական Ռուս-թուրքական մոսկովյան պայմանագրի և իր տեքստում հենվում է ապօրինի այդ պայմանագրի վրա:

Երրորդ: Պայմանագիրը Խորհրդային Հայաստանին պարտադրված է բռնությամբ: Արտաքին հարկադրանք կիրառելու մասին վկայությունը բաց տեքստով շարադրված է Ռուս-թուրքական մոսկովյան պայմանագրում:

Այս փաստարկներից ցանկացած մեկը ըստ պայմանագրի անիրավազորությունը շեշտող մասնագետների բավարար հիմք է, որպեսզի հետխորհրդային իրողությունների պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը պնդի նրա անվավեր հայտարարելու պահանջը:

Թվում է, ամեն ինչ ասված է ճիշտ: Թվում է փաստարկներն անկասելի են և հայանպաստ: Դրանցից յուրաքանչյուրը համապատասխանում է պատմական փաստին՝ վերցրած պատմական պահի կոնկրետության մեջ և հետագա զարգացումների համատեքստից դուրս: Բայց և այնպես, այդ փաստարկների մի մասը վիճարկելի է միջազգային իրավունքի տեսակետից կամ առնվազն թույլ է տալիս այլընտրական և ոչ պակաս համոզիչ մեկնաբանություններ:

Սկզբում առաջին փաստարկի մասին: Ճիշտ է, որ պայմանագիրը ստորագրած կողմերը միջազգային հանրության կողմից ճանաչված միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ չեն եղել: Բայց նախ նկատենք, որ ճանաչումը ոչ թե իրավական, այլ քաղաքական ակտ է: Այսպես թե այնպես, ճանաչման քաղաքական ակտը հարուցում է նաև իրավական հետևանքներ: Սակայն դա չի փոխում ճանաչման ակտի՝ որպես այդպիսին, բնույթը. ճանաչումը քաղաքական ակտ է և չի կարելի նրան վերագրել իրավական իմաստ ու նշանակություն, ինչպես հաճախ առարկություն չվերցվող տոնով դա արվում է: Նկատել է պետք, որ Կարսի պայմանագիրը կնքած կողմերը հենց փաստաթղթի ստորագրման փաստով փոխադարձաբար ճանաչել են միմյանց և երրորդ երկրների կողմից նրանց ճանաչելու կամ չճանաչելու քաղաքական փաստը իրավական որևէ անդրադարձ չէր կարող ունենալ կնքված քաղաքական պայմանագրի վրա: Այսպիսով, զուտ ձևական տեսակետից կողմերի փոխադարձ ճանաչման քաղաքական ակտը արձանագրված է հենց փաստափողթի ստորագրության փաստում:

Կարևոր է նաև ընդգծել, որ պայմանագրի կնքման գործում վճռական դերակատարություն ունեցած Խորհրդային Ռուսաստանը և քեմալական Թուրքիան որոշ ժամանակ անց ստացան միջազգային ճանաչում, դար-

ձան միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ, և միջազգային հանրությունը նրանց ճանաչելու համար Մոսկովյան ու Կարսի պայմանագրերի վերանայման որևէ պայման նրանց առջև չդրեց: Ընդ որում, միջազգային ճանաչման պահին Խորհրդային Ռուսաստանը և անդրկովկասյան խորհրդային հանրապետությունները արդեն միավորված էին խորհրդային տիպի դաշնության՝ ինքնիշխան հանրապետությունների մեկ միասնական միութենական պետության մեջ: Միջազգային հանրությունը կասկածի տակ չի դրել խորհրդային միութենական հանրապետությունների դաշնագրի իրավազորությունը՝ դիտելով այն որպես նրանց ներքին գործ: Մենք, իհարկե, այսօր կարող ենք արձանագրել, որ Մոսկվան այդ դաշնագրով նվազագույնի հասցրեց հանրապետությունների ինքնիշխանությունը: Սակայն դրա շուրջը ցայսօր տարված կամ հետագայում տարվելիք բանավեճերը հազիվ թե պարզություն մտցնեն հետևյալ հարցում: Միութենական հանրապետությունները, կամավոր կամ «կամավոր» ձևով պետականության որոշ գործառնություններ զիջելով միութենական իշխանություններին ու որոշակի ատրբուտներից զրկվելով հաղերձ, կարող էին դիտվել որպես ինքնիշխան պետական կազմավորումներ, թե՞ ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ նրանց վերագրվող ինքնիշխանությունը զուտ ձևական, դեկլարատիվ բնույթ ուներ և կոչված էր քողարկելու այդ կազմավորումների ինքնիշխանության բացարձակ ֆիկտիվությունը: Նրանք, ովքեր գտնում են, որ միութենական հանրապետությունները եղել են խորհրդային տիպի պետականություններ իրենց փաստարկների փաթեթում ունեն ոչ միայն խորհրդային տարիներին հանրապետությունների տնտեսական, մշակութային ու ժողովրդագրական ցուցանիշները, այլև իրավական բնույթի այնպիսի փաստեր, ինչպիսին հանրապետությունների ու ինքնավար կազմավորումների ներկայացված լինելը ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանության մարմիններում: Նման փաստարկին ընդդիմախոսները սովորաբար հակադարձում են՝ ընդգծելով խորհրդային տիպի պետականությունների ձևական բնույթը: Օրենքներով ու Սահմանադրության մեջ գրվում էր մի բան, իսկ իրական կյանքում կատարվում բոլորովին այլ բան: Իրականում ամեն ինչ կանխապես որոշվում էր ՍՄԿԿ բարձրագույն օղակներում՝ կուսակցության կենտկոմում կամ քաղբյուրոյում: Նման հարցադրումները ի վերջո տանում են դեպի ԽՍՀՄ՝ որպես պատմականորեն ունիկալ պետականության իրավաքաղաքական համակարգի քննությունը, որտեղ բանավեճի երկու կողմերն էլ կարող են գտնել բավարար քանակությամբ փաստարկներ սեփական տեսակետի հիմնավորման և հակառակ տեսակետի մերժման համար:

«Կողմ» և «դեմ» փաստարկների մեծ հարաբերակցությունը օբյեկտիվորեն բարձրացնում են քաղաքական նկատառումների դերը քն-

նարկվող հարցում այս կամ այն տեսակետը ընդունելու կամ մերժելու ընթացքում: ԽՍՀՄ լուծարման նախօրեին Արևմուտքը հենց քաղաքական նպատակահարմարության նկատառումներով որդեգրեց հետխորհրդային զարգացումներում ԽՍՀՄ ներքին վարչաքաղաքական սահմանները որպես նրա տրոհման ապագա իրավական սահմաններ ճանաչելու դիրքորոշումը:

Արդեն 1991-ի աշնանը Երևան ժամանած ԱՄՆ պետդեսպարտամենտի քարտուղար Բեյքերը հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ը հետխորհրդային տարածքում նորանկախ երկրները կճանաչի նախկին խորհրդային միութենական հանրապետությունների սահմաններում: ԱՄՆ-ում, իհարկե, հիանալի գիտեին, որ միութենական հանրապետությունների սահմանները տոտալիտար ԽՍՀՄ-ում գծվել են կամայականորեն և որ դրանք սառեցված կոնֆլիկտների սահմաններ են: Բայց 1991-ին նման հարցեր մեջտեղ բերելը կնշանակեր հարցականի տակ դնել ԽՍՀՄ-ը «առանց գլխացավի» և ամենաէթան ձևով լուծարելու ավարտական փուլ մտած գործողությունը: Այնպես որ, նորանկախ հանրապետությունները նախկին խորհրդային հանրապետությունների սահմաններում ճանաչելու Արևմուտքի վճիռը բացառապես քաղաքական շարժառիթներ ուներ: Բայց այդ քայլով Արևմուտքը փաստորեն հաշվի նստեց ԽՍՀՄ իրավական ժառանգության հետ և ճանաչեց այն իբրև հետխորհրդային տարածքում հարցերի կարգավորման միակ և նույնիսկ օրինական հիմք:

Եթե հարցը Արևմուտքի համար քաղաքական բնույթ ունի, ապա մեզ համար առավել ևս: Կարսի պայմանագրի կապակցությամբ այն հանգում է հետևյալին՝ ո՞ր դիրքորոշումն է մեզ համար քաղաքական իմաստով նպատակահարմար նախիջևանյան հարցի հայանպաստ արժարժման ու լուծման համար: Ընդունել, որ Խորհրդային Հայաստանը Կարսի պայմանագիրը ստորագրել է որպես ինքնիշխան պետություն և դրանով իսկ ընդունել պայմանագրի իրավագործությունը, թե՞ պայմանագրի ստորագրման պահից շուրջ յոթանասուն տարի անց Խորհրդային Հայաստանը համարել Ռուսաստանի կողմից օկուպացված երկիր, այդ հիման վրա պնդել պայմանագրի անիրավագործության մասին դրույթը և պահանջել, որ այն չեղյալ հայտարարվի:

Ինչպես ցույց տրվեց վերը, իրավական փաստարկների դաշտում այս հարցի միանշանակ լուծման անհնարինությունը հարցը տեղափոխում է քաղաքական հարթություն, որտեղ այն «իրեն բացահայտում է» հետևյալ տեսքով՝ ո՞րն է քաղաքական իմաստով մեզ ձեռնադրող պայմանագրի ստորագրման պահին Խորհրդային Հայաստանը դիտել իբրև Ռուսաստանի կողմից օկուպացված տարածք, թե՞ ինքնիշխան պետություն և, հետևաբար, պայմանագրի լիարժեք կողմ: Հարցի քաղաքականացումը

թույլ է տալիս ավելի բաց ու անկեղծ ձևակերպել այն՝ ո՞ր դեպքում ենք մենք շահում կամ հարցի ո՞ր մի պատասխանն է մեզ ձեռնադրող:

Առաջին պատասխանը երկրորդից ձեռնադրող կլինե, եթե մինչխորհրդային շրջանում Նախիջևանի հարցով Հայաստանի Հանրապետության հետ կնքված լինե, իր ուժը պահպանած մեկ այլ պայմանագիր /իմա՝ իրավական մեկ այլ հիմք/, որից հնարավոր լինե, Նախիջևանի մասով ստանալ մեզ համար ավելի նպաստավոր իրավական հետևանքներ, քան այն, որ հետևում են Կարսի պայմանագրից: Ընդ որում, քանի որ խոսքը նախախորհրդային շրջանի մասին է, ցանկալի կլինե, որ պայմանագրի կողմեր լինեին հենց այն երկրները, որոնց ստորագրությունները կան Կարսի պայմանագրի տակ: Այսպիսով, պահանջվում է վերը նշված պայմաններին բավարարող մեկ այլ, ավելի նպաստավոր իրավական հիմք: Ժամանակագրական սահմանները ավելի կոնկրետացնելով, կարելի է ասել, որ այն պետք է վերաբերի 1918 թ. մայիսից /մեր Առաջին Հանրապետության հռչակումից/ մինչև 1920 թ. նոյեմբերը /Երևանում խորհրդային իշխանության հռչակումը/ ընկած ժամանակահատվածին: Մի հանգամանք ևս արժե նկատել: Քանի որ Նախիջևանը այսօր ճանաչվում է իրեն Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության իրավահաջորդը հռչակած մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության մաս, և մենք նպատակ ունենք վիճարկել հենց դրա օրինականությունը, առավելագույնս արդյունավետ կլինե, եթե Կարսի պայմանագրի այլընտրանքի որոնումներում մեր տրամադրության տակ լինե, որ հենց այնպիսի մի պայմանագիր, որի տակ լինե, Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության ստորագրությունը:

Միանգամից նկատենք, որ նման իրավական հիմք /նման երկկողմ կամ բազմակողմ պայմանագիր/, որի կողմը /կամ կողմերից մեկը/ լինե, Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը և որից բխեին Նախիջևանի հարցով մեզ համար ավելի նպաստավոր հետևանքներ, ուղղակի չկան: Այդ տարիներին Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը հավակնություններ ուներ Հայաստանի մեծ մասի, այդ թվում՝ Նախիջևանի նկատմամբ: Ազգերի լիզա ներկայացված այդ հավակնությունների արդյունքում, ինչպես հայտնի է, Նախիջևանը, Ջանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչվեցին որպես վիճելի տարածքներ Հայաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության միջև: Նախիջևանը միջազգայնորեն ճանաչվել է որպես վիճելի տարածք Ռուսական կայսրության փլուզման հետևանքով իրենց անկախությունը հռչակած Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև՝ սա է մեզ համար առավելագույնս նպաստավոր այն հետևանքը, որ կարելի է բխեցնել այդ շրջանի այն փաստաթղթերից, որոնցում որպես կողմ ներ-

կայացված է մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության իրավանախորդը՝ Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը:

Նույն այդ ժամանակաշրջանին է վերաբերում Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքված և նախաստորագրված 1920 թ. օգոստոսի 10 պայմանագիրը, որտեղ Խորհրդային Ռուսաստանը իր կողմից օկուպացված տարածքները, այդ թվում Լեռնային Դարաբաղն ու Նախիջևանը Ազգերի Լիգայի օրինակով ձանաչեց որպես վիճելի տարածք Հայաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության միջև:

Այս երկու փաստաթղթերից ոչ մեկը Նախիջևանը անվիճելի ձևով չի համարում Հայաստանի Հանրապետության մաս: Մեզ համար նպաստավոր դրանց ներուժը միայն այն է, որ մի դեպքում միջազգային հանրությունը ի դեմս Ազգերի Լիգայի, մյուս դեպքում Խորհրդային Ռուսաստանը Նախիջևանը չձանաչեցին մի դեպքում Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության, իսկ երկրորդ դեպքում Խորհրդային Ադրբեջանի մաս:

Մեզ մնում է դիտարկել 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև կնքած պայմանագրերը: Դրանք երկուսն են Բաթումի, որ կնքվել է 1918թ. հունիսի 4-ին /տես՝ «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.: Քաղաքական պատմություն», Երևան, 2000, էջ 36-40/ և Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը՝ ստորագրված 1920թ. դեկտեմբերի 2-3-ի գիշերը /տես՝ «Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ.: Քաղաքական պատմություն», Երևան, 2000, էջ 391-394/: Առաջին պայմանագրով, ինչպես հայտնի է, Հայաստանի Հանրապետությանը թողնվում էր ընդամենը 10.000 քառակուսի կիլոմետր տարածք Երևանի գավառի շուրջ, և հասկանալի է՝ առանց Նախիջևանի: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Նախիջևանը ժամանակավորապես՝ մինչև այդտեղ հանրաքվեի անցկացումը, հայտարարվում էր Թուրքիայի պաշտպանության տակ գտնվող տարածք: Հանրաքվեից հետո, ինչպես արձանագրված էր պայմանագրում, պետք է հաստատվեր «հատուկ վարչակարգ», որի գործերին անկախ հանրաքվեի արդյունքներից հայկական կողմը իրավունք չուներ միջամտելու: Փաստ է, որ պայմանագիրը Նախիջևանի մասով աննպաստ էր Հայաստանի համար, քանի որ երկրամասը չէր ձանաչվում նրա անկապտելի մասը: Պայմանագրի իրավագործությունը վիճարկելի է, քանի որ հենց ստորագրության պահին Երևանում արդեն Խորհրդային կարգեր էին հաստատված և Ալեքսանդրապոլում հայկական կողմից բանակցությունները վարող անձիք չէին ներկայացնում գործող իշխանություն:

Նշված փաստաթղթերին դիմելը, եթե դրանք նույնիսկ հայանպաստ լինեին, կապված է վիճահարույց մեկ այլ հանգամանքի հետ, որը հնա-

րավոր բանակցություններում կարող է դառնալ անհաղթահարելի դժվարությունների աղբյուր: Բանն այն է, որ այդ պայմանագրերը երկկողմ են և ոչինչ չեն պարտավորեցնում խնդրի հետ առնչություն ունեցող մյուս երկրներին:

Հայաստանի նախախորհրդային շրջանում ընդունված մյուս փաստաթուղթը, որ կարող է օգտագործվել հայկական դիվանագիտության կողմից, Սևրի պայմանագիրն է: Բայց այդ պայմանագիրը վերաբերում է Հայաստանի հարավային ու արևմտյան սահմաններին և անդրադարձ չունի Նախիջևանի խնդրին:

Իհարկե, կարելի է Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Հայաստանի հետ 1918-1921 թվականներին կնքված բոլոր պայմանագրերը, այդ թվում և Կարսի պայմանագիրը, հայտարարել անիրավազոր, քանի որ կնքվել են հայկական կողմի վրա գործադրած բռնության պայմաններում: Խնդիրը կտեղափոխվի նախախորհրդային իրավաքաղաքական իրողությունների դաշտ, երբ հայկական անկախ պետականություն չկար և Արևելյան Հայաստանը գտնվում էր Ռուսական կայսրության կազմում: Հայկական հողերի արևելյան մասը՝ Արցախը, գտնվում էր Ելիզավետպոլի, իսկ Նախիջևանը՝ Երևանի նահանգի սահմաններում:

Այսպիսի մոտեցումը փաստորեն իրենից ներկայացնում է իրավական փաստարկներից ընդհանրապես հրաժարվելու և հարցը պատմական փաստարկների դաշտ տեղափոխելու առաջարկ: Բայց բոլորիս քաջ հայտնի է, որ միջազգային հանրությունը հանձինս հակամարտությունների կարգավորման լծակները իրենց ձեռքում պահող խոշոր տերությունների վճռականորեն դեմ են մերօրյա հակամարտությունների լուծման հիմքերն ու ուղիները փնտրել «պատմական հեռվում»: Նարնք դա համարում են անհուսորեն անարդյունավետ, ոչ կառուցողական և իրողություններից ու իրատեսությունից կտրված մոտեցում: Այսօր նրանք հակված են քաղաքականացնելու անխտիր բոլոր հակամարտությունները դրանցից իրենց համար օգուտներ կորզելու համար և «դժվար են ուտում» նույնիսկ անկասելի իրավական փաստարկները:

Այդ հանգամանքը մեզնից պահանջում է Նախիջևանի հետ կապված փաստաթղթերի ու իրավական փաստարկների ընտրությունը կատարել ամենայն բժախնդրությամբ: Մենք պետք է առաջադրենք հնարավորինս անառարկելի փաստարկներ: Վերը հիշատակված բոլոր փաստաթղթերը որպես իրավական փաստարկներ անհարմար են ոչ միայն հնարավոր առարկությունների, դրանց «ներսում դրված» տարաբնույթ մեկնաբանությունների հնարավորությունների առատությամբ, այլ մեզ համար բացահայտ աննպաստ ձևակերպումների իմաստով: Դրանցից ոչ մեկը չի ելնում Նախիջևանը Հայաստանին պատկանելու դրույթից: Ինչ որ

իմաստով նույնիսկ լավ է, որ դրանք չեն կարող դրվել Նախիջևանի հարցի քննարկման հիմքում: Ի դեպ, դրանք անիրավագոր դիտելու բավարար հիմք է հանդիսանում հենց Կարսի պայմանագիրը, որի առաջին կետով բոլոր կողմերը անվավեր ճանաչեցին մինչ այդ իրենց միջև կնքված բոլոր նախորդ պայմանագրերը բացառությամբ Մոսկովյան պայմանագրի: Բայց հենց այստեղ ճիշտ տեղն է Կարսի պայմանագիրը ավելի մանրամասն դիտարկելու: Ընթերցողը պետք է պատրաստ լինի մտքի ոչ սովորական ընթացքի ու անակնկալ հետևությունների:

ԿԱՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՄԵՐ ՕԳՏԻՆ ՇՐՋԵՆՈՒ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Առաջին հայացքից անհավանական է թվում մեր օգտին շրջել մի պայմանագիր, որը իր մտահղացմամբ, նպատակադրումներով ու բուն բովանդակությամբ ուղղված է եղել հայի ու Հայաստանի դեմ: Անկախ դրդապատճառներից դա եղել է հայկական հողերի առուծախ ու թալան՝ իրագործված այնպիսի պայմաններում, երբ բոլշևիկ հայը ստիպված է եղել իր ստորագրությունը դնել պայմանագրի տակ: Նման գնահատականներ այնքան են շրջանառել մեզանում, որ հազիվ թե հնարավոր լինի նույն հունում որևէ բան ավելացնել արդեն ասվածին: Այս մտայնության սահմաններում ուրվագծվում են մարտավարական երկու ուղեգիծ:

Առաջին մարտավարական ուղեգիծ: Պաշտոնապես դիմել առաջին հերթին Ռուսաստանին և Թուրքիային Կարսի պայմանագիրը անվավեր հայտարարելու պահանջով, պայմանագիր, որը այդ երկրները համարում են օրինական ու մինչ օրս գործող: Ի դեպ, պայմանագրի իրավագործությունը ընդունում է մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը, որը Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության սահմանադրության նախաբանում տարածքի կարգավիճակի կապակցությամբ հղում է կատարել Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերին: Այս առաջին մարտավարությունը ենթադրում է հակադրվել միաժամանակ Ռուսաստանին և Թուրքիային, որոնք նույն դիրքորոշումն ունեն Կարսի պայմանագրի հարցում և գտնում են, որ այն առայժմ տարածաշրջանային հարցերի կարգավորման միակ միջազգային իրավական փաստաթուղթն է: Պարզ է, որ այս մարտավարությունը ենթադրում է միջազգային հանրությանը ուղղված եռանդուն բացատրական աշխատանք՝ տեղ հասցնելու համար պայմանագրի՝ խորհրդային Հայաստանին պարտադրված լինելու փաստը և ստանալու համար պայմանագիրը անիրավագոր ճանաչելու նրա աջակցությունը:

Երկրորդ մարտավարական ուղեգիծ: Կարսի պայմանագիրը ապօրինի ճանաչելու պահանջով Ռուսաստանին և Թուրքիային միաժամանակ իրավական պատերազմ հայտարարելը քաղաքական իմաստով նպատակահարմար չէ և ոչ մի լավ բան չի խոստանում: Ավելին, ռեալ վտանգ կա, որ դա կարող է դառնալ խնդրի և դրա սահմաններից դուրս այդ երկրների դիրքորոշումների մերձեցման շարժառիթ, քանի որ մենք նրանց աշխարհին պիտի ներկայացնենք որպես ապօրինի և հրեշավոր մի գործարքի համահեղինակներ: Մյուս կողմից Ղարաբաղյան խնդիր ու մի գործարքի համահեղինակներ: Այս վերջին մտավախությունը նկատի ունեն մեր Երթուղի կերպար: Այս վերջին մտավախությունը նկատի ունեն մեր Երթուղի Հանրապետության առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, երբ իր «Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն» հոդվածում /տես՝ Հայաստանի Հանրապետություն օրաթերթ, 1 նոյեմբերի 1997 թ./ հակադրվում էր վերը նշած առաջին մարտավարության ջատագովներին, գտնելով, որ Կարսի պայմանագիրը անվավեր ճանաչելու պաշտոնական պահանջը միջազգային հանրության աչքում ավելի կփչացնի Հայաստանի Հանրապետության առանց այն էլ տատանված վարկը: Առաջին մարտավարության այս բոլոր հնարավոր անբարենպաստ հետևանքների հաշվառումը և պայմանավորում է նրա մեկ այլ տարբերակի ընտրությունը՝ լռության մատնել Կարսի պայմանագրի հետ կապված հարցերը և սպասել գլոբալ իրադրության մեզ համար բարենպաստ փոփոխությանը:

Առաջին մոտեցման այս տարբերակը իր հիմքում ունի իրատեսական և չբարձրաձայնվող այն միտքը, թե եթե մեր ուժը պատեր, մենք ետ կբերեինք Նախիջևանը, և միջազգային հանրությունը ընթերցումով կընկալեր ապօրինի մի պայմանագրի հիման վրա մեր զավթված տարածքի ազատագրումը: Այս «ընթերցումով ընկալելը», իհարկե, ցանկալի ենթադրություն է միայն, քանի որ Ղարաբաղյան խնդրի միջազգային արժարժունքը մեր օրերում այնքան էլ վստահելի հիմքեր չի տրամադրում, թե աշխարհի հզորները երբևիցե վեր կկանգնեն տարածաշրջանում իրենց քաղաքական շահերից և ընթերցումով կընկալեն արդարության վերականգնումը:

Վերը շարադրված մարտավարության երկու տարբերակները, թվում է, տեղ չեն թողնում այլընտրական մոտեցման համար: Բայց պարզվում է, որ այդպիսին կա և այն կապված է Կարսի պայմանագրի նոր ընթերցման հետ:

Նախ այն մասին, թե ինչ առավելություններ ունեն իր կնքման պահին Կարսի պայմանագիրը մինչ այդ մեր ոչ խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրերի համեմատությամբ: Թվարկենք դրանք:

Առաջին առավելություն: Կարսի պայմանագրի կնքման նախօրյակին

Նախիջևանը ճանաչվել էր Խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մաս: Եվ առաջինը դա արել էր Խորհրդային Ադրբեջանը՝ Կարսի պայմանագրի կողմերից մեկը, 1920 թվականի դեկտեմբերի մեկի հռչակագրով: Մոսկվան հավանություն է տվել Բաքվի այդ քայլին: Թուրքիան չի բողոքարկել: 1921 թվականի մարտին ռուս-թուրքական բանակցությունների ժամանակ կողմերը ելունու էին Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի մաս կազմելու փաստից: Արդեն իսկ այն հանգամանքը, որ Անկարան և Մոսկվան որոշեցին Նախիջևանը հանձնել ԱդրեսԱՀ խնամակալությանը, ինքնին հաստատում էր երկրամասը Խորհրդային Ադրբեջանին չպատկանելու իրողությունը: Խնամակալության ինստիտուտը ինքնին ենթադրում է, որ խնդրո առարկա տարածքը չի պատկանում այն պետությանը, որի խնամակալությանը այն հանձնվում է: Սեփական տարածքը խնամակալության չեն հանձնում իր տիրոջը: Այն հանգամանքը, որ Կարսի պայմանագրի կողմերը Նախիջևանը համարել են Խորհրդային Հայաստանին պատկանող տարածք, երևում է այն պարտավորությունից, որ վերցրել է Ռուսաստանը մոսկովյան պայմանագրով՝ ապահովել Խորհրդային Հայաստանի համաձայնությունը՝ Նախիջևանը ԱդրեսԱՀ խնամակալությանը հանձնելու հարցում:

Երկրորդ առավելություն: Պայմանագրով Նախիջևանը չի հանձնվում Խորհրդային Ադրբեջանին որպես նրան պատկանող տարածք: Նախիջևանի երկրամասը տրվում է ԱդրեսԱՀ հովանավորությանը: Եվ միայն այդքանը: 1924 թ. փետրվարի 9-ին երկրամասը Ադրկենտգործկոմի որոշմամբ ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով մտցվեց ԱդրեսԱՀ կազմ: Դա կատարվեց ԽԱՀՄ իրավաքաղաքական իրողությունների համատեքստում որպես ԽԱՀՄ ներքին հարց, ինչը չի անդրադարձել Կարսի բազմակողմ միջազգային պայմանագրի բովանդակության վրա: ԽԱՀՄ լուծարումից հետո պայմանագիրը որպես ինքնիշխան պետությունների կողմից կնքված իրավական փաստաթուղթ վերադարձել է, եթե կարելի է ասպես ասել, իր ելակետային դիրքին: Նախիջևանի մասով փաստաթուղթը ստորագրած չորս երկրներից երեքը այն երկրներն են /կամ նրանց իրավահաջորդները/, ովքեր կնքել են պայմանագիրը: Այսպիսով, Կարսի գործող պայմանագրի համաձայն Նախիջևանը մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության մաս չի կարող դիտվել: Ըստ անժամկետ այդ պայմանագրի երկրամասը կարող էր պահպանել հովանավորության հանձնված տարածքի իր կարգավիճակը, եթե 1991 թ. աշնանը ԽԱՀՄ լուծարման գործընթացում մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը մնար Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդը, այն պետական կազմավորման իրավահաջորդը, որի հովանավորությանն է հանձնվել Նախիջևանը: Բայց, ինչպես արդեն նշվել է, 1991թ. օգոստոս-

հոկտեմբեր ամիսներին Բաքվում ընդունվեցին ԱդրեսԱՀ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու պետական ակտեր, որոնց հետ կապվում է Կարսի պայմանագրի հայանպաստ մեկ այլ առավելություն:

Երրորդ առավելություն: Կարսի պայմանագիրը միակ փաստաթուղթն է, որտեղ կողմերը պարտավորվել են լուծել Նախիջևանի հայ փախստականների վերադարձի հարցը: Ճիշտ է, այդտեղ խոսվում է ոչ թե հատկապես հայ փախստականության, այլ ընդհանրապես փախստականների հարցի կարգավորման մասին: Բայց որևէ կասկած չկա, որ նկատի է առնվել հենց հայ փախստականների հարցի լուծումը, քանի որ այլ փախստականներ չեն եղել: Բացի այդ քսանական թվականներին ԽԱՀՄ և Անդրֆեդերացիայի ղեկավար մարմիններին միայն հայերն են դիմել իրենց տները վերադառնալու պահանջներով ու խնդրագրերով: Կան Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունների մերժումները՝ անհեթեթ հիմնավորումներով: Խորհրդային տարիներին նախիջևանահայությանը ոչ միայն արգելվեց վերադառնալ իր բնօրրանը, այլև տեղում մնացած հայերի նկատմամբ իրագործվեց ազգային իրավունքների ոտնահարման, տնտեսական ու քաղաքական հալածանքների քաղաքականություն, որը 1988-ին ավարտվեց զանգվածային բռնությունների միջոցով երկրամասից նրանց դուրս մղմամբ: Փաստորեն Նախիջևանում իրագործվել է ցեղասպանության անթաքույց քաղաքականություն: Եվ Կարսի պայմանագիրը դառնում է այն միակ բազմակողմ միջազգային պայմանագիրը, որը հիմք կարող է դառնալ Նախիջևանի հայ փախստականների վերադարձի և այդ երկրամասում իրագործված ցեղասպանության հետևանքները վերացնելու հարցը իրավական հիմքով քննարկելու համար: Ընդ որում կարևոր է, որ մեր կողմից ներկայացվող փաստաթղթերում ու պահանջատիրության հիմնավորումներում մոռացության չտրվի այն փաստը, որ քսաներորդ դարի պատմության մեջ «նախիջևանյան դեպքը» եզակի և բացառիկ է այն իմաստով, որ այստեղ ցեղասպանություն է իրագործվել հովանավորության կարգավիճակում գտնվող տարածքում: Հովանավորելու փոխարեն բնիկ ժողովրդի ցեղասպանություն է իրագործվել մի երկրամասում, որը հենց Կարսի բազմակողմ պայմանագրի համաձայն չի եղել ցեղասպանի ենթադատությանը հանձնված տարածք, չի հանձնվել նրան որպես մի տարածք, որի վրա նա կարող էր տարածել իր ինքնիշխանությունը:

Չորրորդ առավելություն: Այս մեկը անմիջապես չի բխում Կարսի պայմանագրի այն տեքստից, որ ընդունվել է 1921-ին և անփոփոխ մնացել մինչ օրս: Այն կապված է, ինչպես կարելի է հեշտությամբ կռահել, 1991 թ. աշնանը անկախացման գործընթացում ԱդրեսԱՀ իրավահաջորդությունից հրաժարվելու Բաքվի ընդունած պետական ակտերի հետ: Դրանք

են՝ 1991-ի օգոստոսի 30-ին ընդունած «Պետական անկախության վերականգնման մասին» հռչակագիրը և նույն թվականի հոկտեմբերի 18-ին ընդունած «Պետական անկախության մասին» սահմանադրական ակտը: Ինչպես նկատվեց, եթե ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում մերօրյա Ադրբեջանական հանրապետությունը չիրաժարվեր Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից, այսօր ըստ Կարսի պայմանագրի Նախիջևանը կշարունակեր մնալ նրա հովանավորությանը հանձնված հայկական տարածք: Բայց ԱդրԽՍՀ իրավահաջորդությունից իրաժարվելու ակտը իրավական նոր իրավիճակ ստեղծեց նախիջևանյան հարցում: Փաստորեն դադարեց գոյություն ունենալ խորհրդային պետական այն կազմավորումը, որի անժամկետ հովանավորությանն էր հանձնվել Նախիջևանի երկրամասը: Ադրբեջանական Հանրապետությունը գործող Կարսի պայմանագրի համաձայն լեզիտիմ որևէ կապ Նախիջևանի երկրամասի հետ չունի: Այն ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում առաջացած նոր պետական կազմավորում է, որի հետ Նախիջևանը որևէ իրավական առնչություն չունի: Նախիջևանը մաս չի կազմել նաև Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության, որի իավահաջորդն է իրեն հռչակել Ադրբեջանական Հանրապետությունը: Ավելին, 1918-1920 թթ. գոյատևած և 1991-ին վերականգնված պետականությունը, ինչպես հայտնի է, չի ունեցել հաստատված ու ճանաչված սահմաններ: Այնպես որ, Կարսի պայմանագրից և ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում Բաքվում ընդունված պետական իրավական ակտերից ցանկացած անկողմնակալ փորձագիտական հանձնաժողով կարող է գալ այն հետևության, որ Նախիջևանն այսօր Բաքվի կողմից օկուպացված տարածք է: Խորհրդային Հայաստանի իրավահաջորդ Հայաստանի Հանրապետությունը, անկասկած, կարող է դիմել միջազգային դատարան՝ Կարսի գործող պայմանագրից բխող իր իրավունքները երկրամասում վերականգնելու համար: Բայց դա ենթադրում է ընդունել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը Կարսի պայմանագիրը ստորագրած Խորհրդային Հայաստանի իրավահաջորդն է:

Ինչպես տեսնում ենք, պայմանագիրը մեր օգտին չըջելու հնարավորությունը կապված չէ նրա մեկուսի ըննարկման հետ: ԽՍՀՄ լուծարման ընթացքում Բաքվում ընդունված իրավական հիմնարար փաստաթղթերը փոխել են պայմանագրով Նախիջևանի համար սահմանված կարգավիճակը: Ադրբեջանական Հանրապետությունը այլևս այն պետությունը չէ, որի հովանավորությունը հանձնվել է Նախիջևանը: Եվ հենց այդ համատեքստում խնդրի դիտարկումն է բերում իրավական այն հետևության, որ Նախիջևանը այսօր օկուպացված տարածք է: Եվ հենց այդ համատեքստում խոցելի է դառնում Նախիջևանի այն կարգավիճակը, որը Բաքուն փորձում է վերագրել այդ տարածքին, խախտելով Կարսի

բազմակողմ միջազգային պայմանագիրը: Բաքուն իր նոր սահմանորոշության 134 հոդվածով փորձում է օրինականացնել երկրամասի օկուպացումը և սեփականել այն: Հոդվածի առաջին կետով պնդվում է, թե Նախիջևանի ինքնավար հանրապետությունը ինքնավար պետություն է Ադրբեջանական Հանրապետության կազմում, իսկ երկրորդ կետով պնդվում է, թե «Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության կարգավիճակը սահմանվում է սույն Սահմանորոշմամբ»: Կարծես Կարսի գործող պայմանագիր չկա:

Այժմ մենք կարող ենք մեր մոտեցումը իրավական ու քաղաքական դիտակետերից համեմատել նախորդների հետ: Եթե ընտրում ենք Կարսի պայմանագիրը անիրավագոր ճանաչելու պահանջով Ռուսաստանին ու Թուրքիային /կամ գոնե Ռուսաստանին, ինչպես հաճախ հնչեցվում է/ դիմելու մարտավարությունը, ապա մենք իրականում իրավական պատերազմ ենք հայտարարում նրանց և առիթ ենք տալիս նրանց դիրքերի մերձեցման: Մեր կողմից առաջարկվող մոտեցման դեպքում մենք չենք հակադրվում նրանց, այլ առաջարկում ենք հավատարիմ մնալ գործող պայմանագրին, որից բխում է Բաքվի կողմից Նախիջևանի օկուպացված լինելու մասին իրավական եզրակացությունը: Եթե առաջին դեպքում մենք փորձում ենք հասնել որոշակի նպատակի առձակատման մեջ մտնելով Ռուսաստանի և Թուրքիայի հետ, ապա երկրորդ դեպքում մենք նույն նպատակին հետամուտ ենք լինում՝ չհակադրվելով նրանց: Ավելին, համաձայնելով նրանց հետ, նրանցից հետևողականություն ենք պահանջում պայմանագիրը հարգելու և նոր իրադրության մեջ նրանից բխող հետևանքները հաշվի առնելու հարցերում: Չենք հակադրվում ոչ պայմանագրին, ոչ էլ այն ստորագրող կողմերին, բայց հետապնդում ենք այն նպատակը, որին, թվում էր, կարելի է հասնել միայն փաստաթուղթը բեկանելու և կողմերի հետ հրապարակալ գծովելու ճանապարհով:

Չենց սա է Կարսի պայմանագիրը մեր օգտին չըջելու այն հնարավորությունը, որն իմ կարծիքով տեսանելի է անգն աչքով:

ՆՈՐ ՄՈՏԵՑՄԱՆ ՀԵՏ ԿԱՊԿԱԾ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ

Ընդդիմադիր տեսակետի ջատագովները իսկույն կնկատեն. «Իսկ Մոսկովյան պայմանագիրը՞: Չէ՞ որ դա է ընկած Կարսի պայմանագրի հիմքում»: Պարզվում է՝ Մոսկովյան պայմանագրի մասին մեզ պաշտոնապես խոսել ընդհանրապես պետք չէ: Եվ ահա թե ինչու: Որպես բազմակողմ միջազգային պայմանագիր այն Նախիջևանի մասով իր մեջ ներառում է այն ամենը, ինչ նշված է Մոսկովյան պայմանագրում: Կարելի,

իհարկե, անընդհատ բարձրաձայնել այն իրոք ճիշտ միտքը, որ Մոսկովյան պայմանագիրը միջազգային իրավունքի տառն ու ոգուն հակասող, ապօրինի, իր կնքման պահից անիրավագոր փաստաթուղթ է: Բայց եթե մենք, ինչպես ասացինք, շրջում ենք Կարսի պայմանագիրը մեր օգտին, Ռուս-թուրքական մոսկովյան պայմանագիրը ինքնին դառնում է գործի հետ կապ չունեցող փաստաթուղթ: Մոսկվան ու Անկարան կարող են որոշել, թե ինչպես վարվեն դրա հետ: Դա երկկողմ փաստաթուղթ է: Թող վարվեն ինչպես ուզում են: Այն չի ազդում հետխորհրդային իրավաքաղաքական իրողությունների համատեքստում Կարսի պայմանագրից բխող իրավական այն հետևանքի վրա, ըստ որի Նախիջևանը այսօր Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից օկուպացված տարածք է:

Մեզ անկասկած, առաջին հերթին հետաքրքրում է Ռուսաստանի՝ որպես ռազմավարական մեր դաշնակցի /այդպես է պաշտոնապես որակվում հետխորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի քաղաքական հարաբերությունը/ արձագանքը Նախիջևանի կապակցությամբ հնարավոր մեր հարցադրումների վերաբերյալ: Մեծ դիվանագետ պետք է լինել կռահելու համար, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը անիրավագոր ճանաչելու Ռուսաստանին ներկայացված պահանջը նոր Ռուսաստանը կնդունվի անախորժությամբ: Ի վերջո այդ պահանջը չի կարող չունենալ Մոսկվային ներկայացվող մեղադրանքի իմաստ, որին նա չի կարող չտալ կոշտ պատասխան: Ի դեպ, այդ պատասխանը արդեն իսկ տրված է Սևրի և Մոսկովյան պայմանագրերի հարցով Սուրեն Այվազյանի կողմից ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, Ռուսաստանի դաշնության նախագահ Վլադիմիր Պուտինին և ՀՀ Նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին ուղղված բաց նամակի կապակցությամբ: «Գոլոս Արմենիի» խմբագրությունը այն «Ռեցենզենտի պատասխան» վերնագրով անստորագիր նամակի տեսքով ստացել և տպագրել է 2003 թվականի փետրվարի 7-ին:

Ես չեմ բացառում, որ Մոսկվան դեռևս Լևոն Տեր-Պետրոսյանի նախագահության տարիներին Երևանին դիմած լինի խնդրանքով, որպեսզի հայկական կողմը չարձարծի և պաշտոնապես չբարձրացնի Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի անիրավագորության հարցը: Այդ խնդրանք-առաջարկը նա, բնական է, պետք է աներ իբրև Հայաստանի Հանրապետության հետ հատուկ հարաբերություններ ունեցող բարեկամ երկիր: Չի բացառվում նաև, որ այդ խնդրանք-առաջարկը ունեցել է ճնշման ձև և արվել է նույն Մոսկովյան պայմանագրի 15-րդ կետի համաձայն: Եթե ընդունենք, որ դա այդպես է եղել, ապա բացատրություն է ստանում նախիջևանյան հարցով Հայաստանի Հանրապետության լռությունը հետխորհրդային տարիներին: Բայց սա միայն ենթադրություն է, քանի որ այս հարցում մեզ դեռևս տեսանելի չէ հայ-ռուսական հետխորհրդային հա-

րաբերությունների «սառցալեռան ստորջրյա մասը»: Կարող է և նման խնդրանք-պահանջ չի եղել: Իսկ եթե եղել է, ապա խոսք կարող էր լինել միայն այն մասին, որ Երևանը չպահանջի անիրավագոր ճանաչել խնդրո առարկա պայմանագրերը և իր ռազմավարական դաշնակցին չդնի անհարմար վիճակի մեջ: Թեման միայն այդ իմաստով կարող էր արժարծվել, քանի որ հետխորհրդային շրջանում հայաստանյան քաղաքական շրջանակներում և մամուլում միայն այդ և միայն այդ կտրվածքով էր հարցը քննարկվում:

Իսկ եթե մենք նման պահանջ չենք ներկայացնում և, հակառակը, ընդունում ենք Կարսի պայմանագրի /խոսքը միայն Կարսի պայմանագրի մասին կարող լինել, քանի որ միայն նրա տակ է դրված խորհրդային Հայաստանի ստորագրությունը/ իրավագործությունը և պնդում ենք հետևել հետխորհրդային պայմաններում նրանից բխող իրավական հետևանքներին: Սա տրամագծորեն այլ պահանջ-առաջարկ է և կապված չէ Ռուսաստանին որևէ մեղադրանք ներկայացնելու հետ: Ավելի քան համոզված եմ, որ մենք չենք արել նման առաջարկ, քանի որ Կարսի պայմանագիրը հետխորհրդային պայմաններում նորովի մեկնաբանելու բուն գաղափարը չկար: Եվ դա երևում է Լևոն Տեր-Պետրոսյանի արդեն հիշատակված «Պատերազմ, թե՞ խաղաղություն» հոդվածից: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, մեր պաշտոնական դիվանագիտությունը հետխորհրդային իրողությունների պայմաններում Կարսի պայմանագրի մեկնաբանության հարցում մնացել է նույն դիրքերի վրա:

Ընդդիմախոսները կարող են բերել նոր հակափաստարկ: Ռուսաստանը դեմ կլինի նաև նոր /վերը իմ կողմից շարադրած/ ձևով նախիջևանյան հարցը մեջտեղ բերելուն այն հիմնավորումով, որ միջազգային հանրությունը մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը ճանաչել է նախկին ԱդրԽՍՀ սահմաններում՝ ներառյալ Նախիջևանը: Սա ենթադրություն է այն մասին, թե իբր պայմանագրին անմիջապես առնչվող կողմերից մեկը՝ Մոսկվան, ընդհանրապես դեմ է որևէ մի տարբերակով խնդրին անդրադառնալուն և շարունակում է ճնշում գործադրել «ռազմավարական իր դաշնակցի» վրա՝ նրանից պահանջելով լռության մատնել հարցը: Նախկին ԱդրԽՍՀ սահմաններում Ադրբեջանական Հանրապետության միջազգայնորեն ճանաչված լինելու փաստը այդ պարագայում նա կարող է օգտագործել որպես իր կեցվածքն արդարացնելու հարմար փաստարկ:

Անձամբ վստահ չեմ, թե հնարավոր տարբերակների մեջ հենց դա է իրողությունը: Բայց ենթադրենք, թե իրողությունը «սառցալեռան ստորջրյա մասում» հենց այդպիսին է: Մենք այդտեղից պիտի եզրակացնենք, թե ամեն ինչ անհուսալի՞ է և թե մենք մեզ անգործության պիտի մատնենք՝

անօգուտ դիտելով խնդրի միջազգային հնչեցումը: Բնավ: Ազգային կամ պետական որևէ մի խնդիր, որ կապված է այլ ազգերի ու պետությունների շահերի հետ, չի լուծվում միայն պաշտոնական դիվանագիտության խողովակներով: Բարձր դիվանագիտական մշակույթ ունեցող երկրները սովորաբար պաշտոնական դիվանագիտությամբ միայն եզրափակում են խնդրի լուծումը: Նախապատրաստական փուլում հետամուտ են լինում հանրային կարծիքի ձևավորման, ընդդիմախոսին կամ հակառակորդին տեղեկատվական ու քարոզչական դաշտում հաղթելու, նրան միջազգային կառույցներում մեկուսացնելու նպատակներին: Դրանց մեծ մասը չի արվում պաշտոնական դիվանագիտության անունից: Դրա համար կան տեղեկատվական միջոցներ, քարոզչական ծրագրեր, ժողովրդական դիվանագիտության խողովակներ: Բաքում այսօր դրսևորում է բոլոր այդ միջոցներին տիրապետելու և դրանք ամենաարդյունավետ ձևով գործադրելու նախանձելի նպատակաուղղվածություն և վարպետություն: Մենք այդ հարցում գլուխ գովելու բան չունենք: Եվ դա ամենից առաջ պայմանավորված է գիտականորեն մշակված արտաքին քաղաքական հայեցակարգի բացակայությամբ: Առանց դրա հնարավոր չէ հաջողություններ արձանագրել մեզ պարտադրված տեղեկատվական պատերազմում կամ մեզ համար նպաստավոր ձևով փոխել խնդրի տեղեկատվական կերպարը: Ճիշտ տեղն է կոնկրետ օրինակի վրա դա բացատրելու:

Եթե մենք ինքներս պնդում ենք, թե գրավել ենք Ադրբեջանական Հանրապետությանը օրինաբար պատկանող տարածքներ կամ ինքներս հավասարության նշան ենք դնում աշխարհագրական Լեռնային Ղարաբաղի ու նրա մի մասի վրա ստեղծված ԼՂ ինքնավար մարզի միջև կամ, վերջապես, եթե ԼՂՀ շրջափակմանը կամ նրա դեմ սանձազերծած պատերազմին մասնակցած ադրբեջանցիներին ինքներս անվանում ենք փախստականներ, ապա հազիվ թե հնարավոր լինի դիմակայել Բաքվի տեղեկատվական ու քարոզչական գրոհներին: Եվ պաշտոնական դիվանագիտությունը պետք է ծախողության մատնվի, ինչպես և մատնվում է:

Նույնը Նախիջևանի կապակցությամբ: Եթե մենք Խորհրդային Հայաստանը չենք համարում հայ ժողովրդի արյունով նվաճված պետականություն, մտադրվում ենք դեմոնստրացնել Կարսի պայմանագիրը, որից անմիջապես բխում է Բաքվի կողմից Նախիջևանի օկուպացված լինելու փաստը, եթե մենք լռության ենք մատնում նախիջևանահայության ցեղասպանության, հայ փախստականության իրավունքների վերականգման հարցերը, ապա հազիվ թե հնարավոր լինի շահել մեզ պարտադրված տեղեկատվական ու քարոզչական պատերազմը: Շահող հայեցակարգի ու արտաքին քաղաքական մարտավարության բացակայության պայմաններում խնդիրը լռության մատնելը դառնում է լավագույն /իմա՝

ճարահատյալ/ դիվանագիտական վարքը: Եվ ես հակված եմ այն մտքին, որ իրերի վիճակը հենց այդպիսին է, և մեր պաշտոնական լռությունը հենց այդ բացատրությունն ունի:

Կա սակայն խնդրի՝ նշվածներից տարբեր մեկ այլ տեսանկյուն՝ կապված նախիջևանահայության հետ: Նույնիսկ ամենալավ հայեցակարգը անհնար է գործողության մեջ դնել, եթե փախստականության վիճակում հայտնված նախիջևանահայությունը անտարբերություն ցուցաբերի իր ճակատագրի հանդեպ: Այստեղ էլ, ցավոք, մենք նրանցից /մեր ընդդիմախոսներից/ ընդօրինակելու շատ բան ունենք: Տեսե՛ք՝ ինչպիսի կազմակերպվածությամբ, նպատակասլացությամբ ու կրքով են գործում Դրիմի թաթարները կամ այսպես կոչված մեսխետցի թուրքերը: Նախիջևանահայությունը նույնպես ունի հայրենակցական միություն, թերթ ու ամսագիր: Սակայն խոստովանել է պետք, որ մինչ օրս նրան չի հաջողվել իր օրինական իրավունքներին միջազգային հնչեղություն տալ կամ իր հարցերը տանել միջազգային կառույցներ: Պատճառների մեջ կարևորագույնը հայեցակարգի և նրանից բխող գործողությունների հստակ ծրագրի բացակայությունն է:

Սույն աշխատանքը ինքս համարում եմ մի քայլ այդ հայեցակարգի մշակման ճանապարհին: Եվ ոչ ավելին:

ՆԱԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ ՀՏԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳՈՎ

Այստեղ հիմնավորվող մոտեցումը առանձին հոդվածի տեսքով տպագրվել է «Դրոշակում» /2008, թիվ 6/: Ադրեն իսկ հոդվածի հրապարակումից հետո ընդդիմախոսության կարգով հեղինակին արվել են հետևյալ դիտողությունները:

Առաջին դիտողությունը արվել է «Կարսի բազմակողմ պայմանագիր» հասկացության վերաբերյալ: Վիճարկվել է պայմանագրի բազմակողմ լինելու մասին մեր պնդումը և դրան հակադրվել այն տեսակետը, թե այն ըստ էության երկկողմ պայմանագիր է, քանի որ փաստաթղթի վերնագրում արձանագրված է, որ այն կնքվում է Հայկական ՍՍՀ-ի, Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի ու Վրացական ՍՍՀ-ի միջև՝ մի կողմից և Թուրքիայի միջև՝ մյուս կողմից: Իրոք, կարծես թե ստացվում է երկկողմ պայմանագիր: Կարելի է այս տեսակետը հերքել, նկատելով, որ պայմանագրի մի կողմը ներկայացնում են երեք սուվերեն պետություններ՝ Հայկական ՍՍՀ-ն, Ադրբեջանական ՍՍՀ-ն ու Վրացական ՍՍՀ-ն, որոնք համատեղ պատասխանատվություն չեն կրում ամբողջ պայմանագրի կատարման համար: Խորհրդային Ադրբեջանն ընդհանրապես որևէ բան չի պարտավոր-

վում անել: Նա միայն համաձայնություն է տալիս իր հովանավորության տակ վերցնել Խորհրդային Հայաստանին պատկանող Նախիջևանը: Ահա թե ինչու Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի անունը հիշատակվում միայն այդ կապակցությամբ: Նույն կերպ Խորհրդային Հայաստանը ըստ պայմանագրի որևէ պարտավորություն չի ստանձնում Աջարիայի կապակցությամբ: Այնպես որ, հակառակ այն բանի, որ Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունները պայմանագրի վերնագրում ներկայացված են իբրև մեկ կողմ, իրականում նրանք տարբեր հարցերի համար էին հարվիրվել Կարս, ստորագրված փաստաթղթով տարբեր պարտավորություններ են վերցրել իրենց վրա և ըստ էության պայմանագրի տարբեր և ինքնուրույն կողմեր են: Սակայն սա չէ մեր գլխավոր փաստարկը: Ինքը պայմանագիրը տրամադրում է ավելի զորեղ հիմքեր, նրա բազմակողմ լինելու փաստը ընդունելու համար: Նախ նկատենք, որ պայմանագիրը ստորագրողները փաստաթղթի անվանման մեջ չեն մոռացել ամրագրել նաև Խորհրդային Ռուսաստանի անունը՝ փաստաթղթի անվանումը ամբողջացնելով հետևյալ տեսքով՝ «Հայկական ՍՍՀ-ի, Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի ու Կրացական ՍՍՀ-ի միջև՝ մի կողմից և Թուրքիայի միջև՝ մյուս կողմից, ՌՄՖՍՀ մասնակցությամբ Կարսում կնքված բարեկամության պայմանագիր»: Իհարկե, կարելի է պնդել, թե «ՌՄՖՍՀ մասնակցությամբ» բառերը չեն փոխում փաստաթղթի երկկողմ լինելու հանգամանքը, քանի որ Խորհրդային Ռուսաստանը պայմանագրի վերնագրի մեջ անմիջական կողմ չի անվանված: Ասվում է միայն, որ պայմանագիրը կնքվում է նրա մասնակցությամբ: Պարզվում է, սակայն, որ այս մասնակցությունը պայմանագրի լիիրավ կողմի մասնակցություն է, այլ ոչ թե չեզոք միջնորդի կամ վկայի: Այդ է փաստում պայմանագրի տակ առանց վերապահումների դրված նրա ստորագրությունը: Սակայն խնդիրը միայն ստորագրության մեջ չէ: Խորհրդային Ռուսաստանը Կարսի պայմանագրի կողմ է նաև փաստաթղթի առաջին կետի համաձայն, ըստ որի կողմերի միջև մինչ այդ կնքված բոլոր պայմանագրերը համարվում են ուժից զուրկ՝ բացառությամբ Մոսկվայում կնքված ռուս-թուրքական պայմանագրի: Ռուս-թուրքական պայմանագիրն, այսպիսով, յուրօրինակ ձևով դառնում է Կարսի պայմանագրի մաս և Ռուսաստանին դարձնում նրա անմիջական կողմ:

Երկրորդ դիտողությունը վերաբերում է Կարսի պայմանագրի համատեքստում Խորհրդային Հայաստանը որպես սուվերեն պետություն դիտելուն: Ինձ համար անընդունելի է բոլշևիզմի և սովետականության դեմ արդարացիորեն արվող դժգոհություններն ու նգովքի բնույթ ստացող բողոքները հիմք դարձնել մեր Երկրորդ հանրապետության գոյության պատմական փաստը մերժելու համար: Սա զգացմունքային փաստարկ-

ների տեղ չէ: Քաղաքական հաշվարկների նժարների վրա պետք է որոշել, թե այսօր /ընդգծենք՝ այսօր/, որ դիրքին պետք է կանգնել, եթե նույնիսկ դրանցից մեկը /ասենք այն, թե Խորհրդային Հայաստանը ոչ թե ինքնիշխան պետություն, այլ զավթված տարածք է եղել/ պատմական ճշմարտություն է: Այդ պատմական ճշմարտությունը մերօրյա քաղաքական իրողությունների դիտակետից մեզ համար կարող է և շահավետ չլինել: Ուրեմն՝ և չափսի ընդունենք, մանավանդ, որ իրականում դա անվիճելի ճշմարտություն չէ և մանավանդ, որ ավելի զորեղ հիմքեր կան պնդելու հակառակը: Եթե որևէ մեկը իրավաքաղաքական այնպիսի փաստարկներ բերի, որ Նախիջևանի ու Ղարաբաղի հարցով մեզ համար այսօր ավելի շահավետ է Խորհրդային Հայաստանը չհամարել սուվերեն պետություն, ես առաջինը կհամաձայնվեմ ընդունել այն իբրև մեր պահանջատիրության իրավական հիմնավորում: Բայց դրա համար պետք է ցույց տալ, որ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը եղել են մինչ օրս իրենց իրավական ուժը պահպանած փաստաթղթեր, որոնց վրա հիմնվելը Նախիջևանի հարցում ավելի հայանպաստ արդյունքների կարող է բերել: Ինչքան գիտեմ՝ այդպիսի փաստաթղթեր չկան: Ավելին, Արևմուտքը հենց խորհրդային միութենական հանրապետություններն է համարել ԽՍՀՄ՝ որպես դաշնային պետության, ներքին այն միավորները, որոնց լիիրավ ինքնիշխանության ճանաչումը ԽՍՀՄ լուծարման համատեքստում, առավելագույնս մոտ է միջազգային իրավունքի նորմերին: Այլ կերպ՝ Արևմուտքը հաշիվ է նստում խորհրդային իրավաքաղաքական ժառանգության հետ: Ես այն խորին համոզմունքն ունեմ, որ մենք ոչինչ չենք շահում, երբ վարկաբեկում ենք մեր Երկրորդ հանրապետությունը և ժխտում նրա գոյությունը: Իսկ կորցնում ենք շատ բան:

Երրորդ դիտողությունը վերաբերում է այն իրոք հստակ ու անհերքելի հիմնավորումներից իրաժարվելուն, որոնց կարելի է դիմել Ռուս-թուրքական մոսկովյան և Կարսի պայմանագրերի ապօրինությունն ու կնքման պահից դրանց անիրավագործությունը հիմնավորելու համար: Բայց այն, ինչ այստեղ առաջարկվում է, բնավ չի նշանակում դրանց մոռացում կամ անտեսում: Մեր փաստարկները նպատակահարմար է բոլոր այն իրավիճակներում, երբ Մոսկվան ու Անկարան հանդես են գալիս որպես համախոհներ Կարսի պայմանագրով տարածաշրջանում ստեղծված իրավաքաղաքական իրադրությունը պահպանելու հարցում: Մեր օրերում իրավիճակը հենց այդպիսին է: Մեր դիրքորոշումը այդ պարագայում պետք է ստանա հետևյալ ձևակերպումը՝ «Եթե ձեզ հետ մեկտեղ ընդունենք Կարսի պայմանագրի իրավագործությունը, ապա պետք է ընդունենք նաև, որ Նախիջևանը Բաքվի կողմից օկուպացված տարածք է»:

Եվ սա այն արդյունքն է, ինչին մենք փորձում ենք հասնել առձակատման

ճանապարհով:

Ուրիշ բան, եթե ինչ-որ որակապես այլ միջազգային իրադրության մեջ Մոսկվան ինքը հակվի անտեսելու Կարսի պայմանագիրը, եթե նա անցնի քաղաքական մի նոր մարտավարության, որում նրան շահավետ կլինի ընդունել Կարսի պայմանագրի անիրավագործությունը: Այդ դեպքում մեզ ոչ ոք չի կարող խանգարել օգտագործել մեր մյուս փաթեթի փաստարկները: Դրանք նույնպես պետք է նախապես մշակված լինեն: Բայց քանի դեռ Անկարան ու Մոսկվան տարակարծիք չեն Կարսի պայմանագրի հարցում վերը մեր կողմից առաջադրված մոտեցումը բոլոր առումներով ավելի նախընտրելի է:

ՀԵՏԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ ԱՐՎԱԾ ԳՐԹԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

Քանի դեռ սույն վերլուծականը տպարանում էր, հայ-թուրքական հարաբերություններում տեղի ունեցան իրադարձություններ, որոնց անդրադարձը Կարսի գործող պայմանագրի վրա հայ քաղաքական շրջանակներում բուռն և տարաբնույթ մեկնաբանությունների տեղիք տվեց: Խոսքը 2009-ի ապրիլի 24-ի նախօրեին Շվեյցարիայում տեղի ունեցած բանակցությունների ընթացքում հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման «Ճանապարհային քարտեզի» ընդունման մասին է: Թուրքական «Սաբահ» օրաթերթը տեղեկատվական արտահոսքով գաղտնագերծեց փաստաթուղթը: Հայ պատասխանատու պաշտոնյաները գնահատեցին դա իբրև փաստաթղթի էությանը ոչ համարժեք տեղեկատվություն՝ չհստակեցնելով, թե կոնկրետ ինչ բովանդակություն ունի «Ճանապարհային քարտեզը»: Այսպես, թե այնպես, ըստ «Սաբահի» փաստաթուղթը հատուկ կետ ունի Կարսի պայմանագրի վերաբերյալ, ըստ որի Հայաստանի Հանրապետությունը ընդունում է պայմանագրի լեգիտիմությունը և այն վիճարկման առարկա չի դարձնում: Ինչպիսի ընթացք էլ ընդունեն հետագա բանակցությունները, դրանք հրաշալի առիթ են հրապարակային քննարկումների առարկա դարձնելու այն իրողությունը, որ Ադրբեջանական Հանրապետությունը այլևս Կարսի պայմանագրի կողմ չէ և որ Նախիջևանը վերջինիս կողմից օկուպացված տարածք է անկախ այն բանից լեգիտիմ է, թե ոչ Կարսի պայմանագիրը: Այդ համատեքստում կարևոր է հստակեցնել, թե ի՞նչ պիտի նշանակի Կարսի պայմանագրի վերահաստատումը, երբ առանց իրավահաջորդի դադարել է գոյություն ունենալ այն խորհրդային հանրապետությունը, որի հովանավորությանը հանձնվել է Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչված Նախիջևանը:

«Ճանապարհային քարտեզի» փաստաթղթերը հրապարակվել են 2009-ի սեպտեմբերի 1-ին: Պարզվեց, որ «Սաբահը» մասնակիորեն է

ճիշտ: Փաստաթղթում Կարսի պայմանագիրը չի հիշատակվում: Սակայն «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին արձանագրության» առաջաբանի վեցերորդ կետում երկու երկրների ընդհանուր սահմանի ճանաչման վերահաստատման մասին ձևակերպումը կարող է միայն Կարսի պայմանագրին վերաբերել, քանի որ այլ պայմանագիր այդ սահմանի մասին գոյություն չունի: «Ճանապարհային քարտեզի» նախաստորագրված փաստաթղթերում Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայանում է որպես Կարսի պայմանագիրը ստորագրած Խորհրդային Հանրապետության իրավահաջորդ, և այդ հանգամանքը նոր մեկնակետ է մեզանում հայ-թուրքական հարաբերությունների քաղաքական քննարկումների և նախաստորագրված ու ստորագրվելիք փաստաթղթերի վերլուծության համար: Սակայն այս վերջինը հատուկ վերլուծության նյութ է, որին, ինչպես ցույց են տալիս սրընթաց զարգացող իրադարձությունները, անհրաժեշտ կլինի անդրադառնալ մոտակա ապագայում:

ՀԱՎԵԼՈՒԹ

Կարսի պայմագրի ռուսերեն տեքստը

ДОГОВОР

о дружбе между Армянской ССР, Азербайджанской ССР и Грузинской ССР, с одной стороны, и Турцией - с другой, заключенный при участии РСФСР в Карсе

13 октября 1921 г.

Правительства Социалистической Советской Республики Армении, Азербайджанской Социалистической Советской Республики и Социалистической Советской Республики Грузии, с одной стороны, и Правительство Великого Национального Собрания Турции - с другой, разделяя принципы братства наций и право народов на самоопределение, воодушевляемые желанием установить между ними постоянные сердечные взаимоотношения и непрерывную искреннюю дружбу, основанную на взаимных интересах обеих сторон, решили приступить к переговорам при участии Российской Социалистической Федеративной Советской Республики в целях заключения Договора о дружбе и назначила для сего своими уполномоченными:

Правительство Социалистической Советской Республики Армении: Асканаза Мравяна, Народного Комиссара по Иностранным Делах, Погоса Макинзяна, Народного Комиссара по Внутренним Делах;

Правительство Азербайджанской Социалистической Советской Республики: Бехбуда Шахтахтинского, Народного Комиссара Государственного Контроля;

Правительство Социалистической Советской Республики Грузии: Шалву Элиава, Народного Комиссара по Военным и Морским Делах, Александра Сванидзе, Народного Комиссара по Иностранным Делах и Народного Комиссара Финансов;

Правительство Великого Национального собрания Турции:

Кязима Карабекир-пашу, депутата Великого Национального Собрания от Адрианополя, Командующего Восточным фронтом, Велибея, депутата Великого Национального Собрания от Бурдура, Мухтар-бея, бывшего помощника Статс-секретаря общественных работ, Мемдуха Шевкет-бея, Полномочного Представителя Турции в Азербайджане;

Правительство Российской Социалистической Федеративной

Советской Республики: Якова Ганецкого, Полномочного Представителя в Латвии,

Каковые после обмена полномочиями, найденными в надлежащей и законной форме, согласились о нижеследующем:

Статья 1

Правительство Великого Национального Собрания Турции и Правительства Социалистических Советских Республик Армении, Азербайджана и Грузии считают отмененными и не имеющими силы договоры, заключенные между государствами, ранее осуществлявшими свои суверенные права на территории, входящей ныне в состав территории Договаривающихся сторон, и касающиеся вышеупомянутых территорий. А равно и договоры, заключенные с третьими державами и касающиеся Закавказских Республик.

Считается установленным, что настоящая статья не применяется к Турецко-русскому договору, заключенному в Москве 16 марта 1921 (1337) года.

Статья 2

Договаривающиеся стороны соглашаются не признавать никаких мирных договоров или иных международных актов, к принятию которых понуждалась бы силою одна из них.

В силу этого Правительства Социалистических Советских Республик Армении, Азербайджана и Грузии соглашаются не признавать никаких международных актов, касающихся Турции и не признанных Национальным Правительством Турции, представленной ныне ее великим Национальным Собранием.

(Под понятием Турция в настоящем Договоре подразумеваются территории, включенные в Национальный Турецкий Пакт от 28 января 1920 (1336) года, выработанный и провозглашенный Оттоманской Палатой Депутатов в Константинополе и сообщенный прессе и всем государствам).

Со своей стороны, Правительство Великого Национального Собрания Турции соглашается не признавать никаких международных актов, касающихся Армении, Азербайджана и Грузии и не признанных соответствующими Правительствами этих стран, представленными ныне Советами Армении, Азербайджана и Грузии.

Статья 3

Правительства Социалистических советских Республик Армении, Азербайджана и Грузии, признавая режим капитуляций

несовместимым с свободным национальным развитием всякой страны, равно как и с полным осуществлением ее суверенных прав, считают потерявшими силу и отмененными всякого рода функции и права, имеющие какое-либо отношение к этому режиму.

Статья 4

Северо-восточная граница Турции (согласно карте русского Генерального штаба масштабом 1/210000 - 5 верст в дюйме) определяется линией, которая начинается у деревни Сарп, расположенной на Черном море, проходит через гору Хедис-мта, линию водораздела горы Канны-даг; она следует затем по старым северным административным границам Ардаганского и Карсского санджаков по тальвегу рек Арпа-чай и Аракса до устья Нижнего Кара-су. (Подробное описание границ и вопросы, к ней относящиеся, определены в приложениях I и II и на прилагаемой карте, подписанной обеими Договаривающимися сторонами. В случае расхождения между текстом Договора и картой, решающее значение придается тексту.)

Подробное определение и проведение государственной границы в натуре, равно как и установка пограничных знаков производится смешанной пограничной комиссией с одинаковым числом членов от Договаривающихся сторон и с участием представителя РСФСР.

Приложение IV: карта.

Статья 5

Правительство Турции и Правительства Советской Армении и Азербайджана согласны, что Нахичеванская область на границах, указанных в приложении III настоящего Договора, образует автономную территорию под покровительством Азербайджана.

Статья 6

Турция соглашается уступить Грузии сюзеренитет над городом и портом Батум и территорией, лежащей к северу от границы, указанной в ст. 4 настоящего Договора и составляющей часть Батумского округа, при условии, что:

1) население местностей, указанных в настоящей статье, будет пользоваться широкой местной автономией в административном отношении, обеспечивающей каждой общине ее культурные и религиозные права, и население будет иметь возможность установить в указанных местностях земельный закон, соответствующий его пожеланиям;

2) Турции будет обеспечен свободный транзит всяких товаров, отправляемых в Турцию или из нее, через Батумский порт,

беспошлинно, без учинения каких-либо задержек и без обложения их какими бы ни было сборами, с предоставлением Турции права пользоваться Батумским портом без взимания за то специальных сборов.

Для проведения в жизнь этой статьи будет немедленно после подписания настоящего Договора образована Комиссия из представителей заинтересованных сторон.

Статья 7

Правительство Социалистической Советской Республики Грузии и Правительство Великого Национального Собрания Турции соглашаются облегчить жителям пограничной зоны переход границы, при условии соблюдения таможенных, полицейских и санитарных правил, которые будут установлены по этому поводу Смешанной комиссией.

Статья 8

Правительство Социалистической Советской Республики Грузии и Правительство Великого Национального Собрания Турции, принимая во внимание необходимость для жителей пограничных местностей обеих стран пользоваться летними и зимними пастбищами, находящимися по другую сторону границы, согласились предоставить этим жителям право перехода через границу с их стадами и пользования обычными пастбищами.

Таможенные правила, равно как и полицейские, санитарные и другие мероприятия для перехода через границу будут установлены Смешанной комиссией.

Статья 9

Дабы обеспечить открытие проливов и свободу прохождения через них торговых судов всех народов, Турция и Грузия соглашаются передать окончательную выработку международного статута Черного моря и проливов будущей конференции из делегатов прибрежных государств. При условии, что вынесенные ею решения не нанесут ущерба полному суверенитету Турции, равно как и безопасности Турции и ее столицы Константинополя.

Статья 10

Договаривающиеся стороны обязуются не допускать образования или пребывания на своей территории организаций или групп, претендующих на роль правительства другой страны или части ее территории, равно как и пребывания групп, имеющих целью борьбу против другой страны.

Считается установленным, что под турецкой территорией,

упомянутой в настоящей статье, подразумевается территория, находящаяся под непосредственным военным и гражданским управлением Правительства Великого Национального Собрания Турции.

Статья 11

На граждан обеих Договаривающихся сторон, находящихся на территории другой стороны, будут распространяться все права и обязанности, вытекающие из законов страны, в коей они находятся, за исключением обязанностей по национальной обороне, от коих они будут освобождены.

Вопросы, касающиеся семейного права, права наследственного и дееспособности граждан обеих сторон, также составляют исключение из постановлений настоящей статьи. Они будут разрешены особым соглашением.

Статья 12

Договаривающиеся стороны согласны применить принцип наибольшего благоприятствования к гражданам каждой из Договаривающихся сторон, пребывающим на территории другой стороны.

Настоящая статья не применяется к правам, предоставленным взаимно Советскими Республиками на своей территории гражданам союзных Советских Республик, равно как и к правам, предоставленным Турцией гражданам мусульманских государств, союзных Турции.

Статья 13

Всякий житель территорий, составлявших до 1918 г. часть России и признанных находящимися ныне под суверенитетом Турции, имеет право, если пожелает, выйти из турецкого гражданства, свободно покинуть Турцию и взять с собой свои вещи, свое имущество или их стоимость.

Равным образом, все жители территории, суверенитет над которой был Турцией уступлен Грузии*, имеют право, если пожелают, выйти из грузинского гражданства, свободно покинуть территорию Грузии и взять с собой свои вещи, свое имущество или их стоимость.

Жители, упоминаемые в вышеуказанной статье, будут пользоваться месячной отсрочкой от воинской повинности с момента, с которого они в должной форме заявят о своем желании оставить упомянутые территории.

Статья 14

Договаривающиеся стороны обязуются заключить в течение 6-ти месяцев со дня подписания настоящего Договора специальные

соглашения, касающиеся беженцев войн 1918-1920 гг.

Статья 15

Каждая из Договаривающихся сторон обязуется объявить немедленно после подписания настоящего Договора полную амнистию гражданам другой стороны за преступления и проступки, вытекающие из военных действий на Кавказском фронте.

Статья 16

Договаривающиеся стороны согласны в течение 2-х месяцев со дня подписания настоящего Договора возвратить бывших военнопленных и гражданских пленнх, находящихся на территории одной из Договаривающихся сторон.

Статья 17

Для обеспечения непрерывности сношений между их странами Договаривающиеся стороны обязуются принять, по взаимному согласованию, все необходимые меры в целях сохранения и развития возможно скорее железнодорожных, телеграфных и иных средств сообщения, равно как и обеспечения свободного передвижения людей и товаров без всяких задержек.

Однако признается, что в отношении передвижения, въезда и выезда как путешественников, так и товаров, будут полностью применяться установленные в каждой из стран Договаривающихся сторон на этот счет правила.

Статья 18

В целях установления торговых сношений и регулирования всех экономических и финансовых или других вопросов, необходимых для укрепления дружественных отношений между Договаривающимися странами, немедленно после подписания настоящего Договора будет образована в Тифлисе Комиссия из представителей заинтересованных стран.

Статья 19

Договаривающиеся стороны обязуются заключить в течение 3-х месяцев со дня подписания настоящего Договора консульские конвенции.

Статья 20

Настоящий Договор, заключенный между Правительствами Армении, Азербайджана, Грузии и Турции, подлежит ратификации.

Обмен ратификационными грамотами состоится в Эривани в возможно ближайший срок.

Настоящий Договор вступит в силу с момента обмена ратифи-

кационными грамотами, за исключением статей 6, 14, 15, 16, 18 и 19, которые вступят в силу немедленно после подписания Договора.

В удостоверение изложенного вышеупомянутые уполномоченные подписали настоящий Договор и скрепили его своими печатями.

Составлено в пяти экземплярах в Карсе 13 октября 1921 (1337) года.

А. Мравян
П. Макинзян
Б.Шахтахтинский
Ш. Элиава
А. Сванидзе
Ганецкий

Кязим Карабекир
Вели
Мухтар
Мемдух Шевкет

ПРИЛОЖЕНИЕ I

Северо-восточная граница Турции установлена нижеследующим образом (согласно карте русского Генерального штаба, масштабом 1/210000-5 верст в дюйме):

Деревня Сарп на Черном море-гора Кара Шальвар (5014)-по водоразделу рек по направлению к Р. Ц. К северу от деревни В. Марадиди- пересекает Чорх к северу от деревни В. Марадиди и проходит севернее деревни Сабаур-гора Хедис-мта (7052)-гора Ква-кибе-деревня Кавтарети-линия водораздела гор Медзыбна-гора Герат-кесун(6468) - следуя по линии водораздела горы Корда (7910), выходит по западной части хребта Шавшетского к прежней административной границе бывшего Артвинского округа - проходя по линии водораздела горы Шавшетской, выходит на гору Сарычай (Кара Исал) (8478) - перевал Квиральский - оттуда выходит на прежнюю административную границу бывшего Ардаганского округа у горы Канны-даг - оттуда, направляясь к северу до горы Тлил (Германы) (8357) - следуя прежней границы Ардагана, выходит к северо-востоку от деревни Бадела, к реке Посхов-чай и следует по этой реке к югу до пункта севернее деревни Чанчах-там оставляет эту реку и, идя по водоразделу, выходит на гору Айрилян-баши (8512) - проходит по горам Келле-тапа (8463) и Харман-тапа (9709) - достигает горы Касрис-сери (9681) - отсюда следует по реке Карза-мет-чай до реки Куры - оттуда идет по тальвегу реки Куры до пункта, что к востоку от деревни Карта-

накев, где отходит от Куры, проходя по линии водораздела горы Кара-оглы (7259) - оттуда, разделяя на две части озеро Хазапин, выходит к высоте 7580 (7560), а оттуда к горе Гек-даг (9152) - Учъ-Тапаляр (9783), где кончается граница с Грузией и начинается с Арменией: Тая-кала (9716) - вершина 9065, где покидает прежнюю границу Ардаганского округа и проходит по горам Бол. Ах-Баба (9973 или 9963-8838 или 8827-7602) - отсюда по прямой линии к вершине 7518-проходя на восток от деревни Ибиш, затем к горе Кизил-даш (7439, или 7440, или 7490) - деревня Новый Кизил-даш, отсюда, следуя по реке, которая протекает через Новый Кизил-даш до ее изгиба, расположенного у северо-западу от Кара-Мамеда - следует по линии водораздела и выходит на реку Джамушбу-чай, расположенную к востоку от деревень: Далавер, Б. Кмы и Тихнис через деревни Вартанлы и Баш-Шурагель - следуя по упомянутой реке, выходит к реке Арпа-чай к северу от Кялала, или Калали, - оттуда, следуя все время по тальвегу Арпа-чай, выходит к Арксу, следуя по тальвегу Аракса до деревни Урмия, где кончается граница с Арменией и начинается граница с Азербайджаном - следует затем по тальвегу Аракса до впадения в него Нижнего Кара-су, где кончается граница с Азербайджаном.

Н. В. Разумеется, что граница следует по линиям водоразделов вышеуказанных высот.

А. Мравян
П. Макинзян
Б.Шахтахтинский
Ш. Элиава
А. Сванидзе
Ганецкий

Кязим Карабекир
Вели
Мухтар
Мемдух Шевкет

ПРИЛОЖЕНИЕ II

Принимая во внимание, что пограничная линия следует по тальвегам рек Арпа-чай и Аракса, как это указано в приложении I, Правительство Великого Национального Собрания Турции обязуется отодвинуть лишь линию блокаузов на расстояние 8 верст от железной дороги Александрополь-Эривань в настоящем ее начертании в районе Арпа-чай и на расстояние 4 верст от вышеупомянутой железнодорожной линии в районе Аракса.

Линии, ограничивающие вышеупомянутые районы, указаны ниже: для зоны Арпа-чай-пункты А и Б, з 1, для зоны Аракса - в з 2.

I. Зона Арпа-чай

А) К юго-востоку от Вартанлы - к востоку от Узун-Кулиса - через гору Бозяр (5096) - 5082 - 5047 - к востоку от Кармир-ванк - Учъ-тапа (6578 или 5578) - к востоку от Араз-оглы к востоку от Ани - достигает Арпа-чай к западу от Еникей.

Б) Отходит от Арпа-чай к востоку от высоты 5019 - идет прямо к высоте 5481 - в четырех с половиной верстах к востоку от Кызыл-кула - в двух верстах к востоку от Боджалы - затем река Дигор-чай - следует вдоль этой реки до деревни Дуз-Кечут идет прямо к северу от развалин Кара-баг и выходит на Арпа-чай.

II. Зона Аракса

Прямая линия между Хараба-Алиджан и деревней Сулейман-Диза,

В зонах, ограниченных с одной стороны линией железной дороги Александрополь - Эривань и - с другой, линиями, расположенными на расстоянии 8 и 4 верст от вышеуказанной железнодорожной линии, Правительство Великого Национального Собрания Турции обязуется не возводить каких бы то ни было фортификационных укреплений (эти линии расстояния находятся вне вышеуказанных зон) и не содержать в них регулярных войск; однако оно сохраняет право иметь в вышеуказанных зонах войска, необходимые, для поддержания порядка, безопасности и для административных надобностей.

А. Мравян
П. Макинзян
Б.Шахтахтинский
Ш. Элиава
А. Сванидзе
Ганецкий

Кязим Карабекир
Вели
Мухтар
Мемдух Шевкет

ПРИЛОЖЕНИЕ III

Территория Нахичевани

Деревня Урмия - отсюда по прямой линии-станция Араздаян (оставляя ее за Социалистической Советской Республикой Армении)-затем по прямой линии к горе Даш-бурун западной (3142)-линия водораздела горы Даш-бурун восточной (4108)-проходит через реку Джаанам-дараси у югу надписи Родн." (Булак) (юж.)-следует по линии водоразделов горы Багарсых (6607 или 6587) и отсюда следует по

административной границе прежнего Эриванского округа и уезда Шаруро-Даралагез через высоту 6629 к горе Кемурлю-даг (6839 или 6930) и отсюда к высотам 3080-Саят-даг (10282) и восточная административная граница прежнего Нахичеванского округа.

А. Мравян

П. Макинзян

Б.Шахтахтинский

Ш. Элиава

А. Сванидзе

Ганецкий

Кязим Карабекир

Вели

Мухтар

Мемдух Шевкет

(Документы внешней политики СССР, М., 1960, стр. 420-429)

Կարել Տիգր զրո գրքեր
 պայծառացրած Զախագիւմի հանգիստի է
 Խաթիրալի Երթագումի համալսարանի: Եւ
 Տիգրի համալսարանի: Խաթիրալի Երթագումի
 Զախագիւմի Տիգրալի Խաթիրալի Երթագումի
 Երթագումի անկախութի ծառ չի տոյ, քանի որ դա հանգում էր
 Կարել բաշակող, Տիգրալի Խաթիրալի Երթագումի:

1999-ի Տիգրալի Երթագումի Զախագիւմի համալստի է
 Խաթիրալի Երթագումի համալստի է Խաթիրալի Երթագումի
 անկախութի Զախագիւմի Երթագումի էր:

1999-ի Զախագիւմի Երթագումի Զախագիւմի Երթագումի
 Տիգրալի Խաթիրալի Երթագումի Զախագիւմի Երթագումի
 Տիգրալի Խաթիրալի Երթագումի Զախագիւմի Երթագումի